
JOANNA GETKA

Uniwersytet Warszawski

j.getka@uw.edu.pl

<https://orcid.org/0000-0001-5857-7257>

VIKTOR MOISIENKO

Żytomierski Uniwersytet Państwowy im. Iwana Franki

v.moysiyenko@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-8420-1947>

*Żołnierzom ukraińskim,
którym prawdę historyczno-kulturową przyszło
bronić nie argumentami naukowymi, ale bronią pałą,
dedykujemy*

Zarys genezy ukraińskiego języka literackiego, czyli o konieczności reinterpretacji rosyjskich mitów glottogonicznych

Outline of the Genesis of Ukrainian Literary Language, or the Necessity to Re-Interpret the Russian Glottogenetic Myths

Abstract: The article proposes a new approach to explaining the origins of the literary and written language of the Eastern Slavs on the example of the Ukrainian language. The authors reject theories according to which literary language could only exist if it was codified. Instead, they adopt the thesis about the need for a norm: writers applying repetitive rules, even if they remain unwritten. The norms of the Ukrainian and Belarusian languages have come a long way, but their origins undoubtedly date back to the earliest Ruthenian period. At the same time, the authors postulate not only the idea of the existence of separate Belarusian and Ukrainian languages since the eleventh century, but also separate Ukrainian and Belarusian redactions of the Church Slavonic language in the eleventh to fourteenth century, thus rejecting the politically biased thesis of Russian linguists about the existence of a single redaction of Church Slavonic for all East Slavic languages in the above period. The study and conclusions presented in the article are based on direct re-analysis of original written sources which, according to the authors, are the only reliable sources for interpreting the origins of the linguistic norm. The subject of analysis are original documents whose dating and place of origin have not been discussed by scholars. These include texts created both in written Ruthenian language, which was based on the local speech, and in Church Slavonic. In this context, it should be emphasised that the analysed relics of literature

also represent features of the Novgorod-Pskov dialect. This, however, remains beyond the scope of interest of the authors of the article as this dialect did not develop into a separate East Slavic language: the Novgorod tradition was destroyed by the Moscow tradition.

Key words: literary language, linguistic norm, written transmission, East Slavic languages, redactions of the Church Slavonic language, Ukrainian language, genesis

Uwagi wstępne

Problem glottogenezy wschodniosłowiańskich językowych struktur narodowych oraz języków literackich rozpatrywany był przez długi czas w ramach dominującego w slawistyce poglądu uczonych, którzy bardziej lub mniej świadomie legitymizowali geopolityczną ideę „starszego brata” (tzw. naród rosyjski) i dwóch „młodszych braci” (narody białoruski i ukraiński), zapoczątkowaną przez władze carskie i przejętą następnie przez ideologów radzieckich. Obecnie, ponad 30 lat po rozpadzie Związku Sowieckiego i odzyskaniu niepodległości przez Białoruś i Ukrainę problem interpretacji faktów lingwokulturowych pozostaje otwarty i wymaga ponownej analizy. Podjęta kwestia jest tym bardziej aktualna, że fakty historyczne i kulturowe są instrumentalizowane dużymi nakładami finansowymi i organizacyjnymi przez władze rosyjskie dla odpowiedniego przekazu propagandowego. Warto wspomnieć, że intensyfikacja tych działań nastąpiła w końcu pierwszego dziesięciolecia XXI w. – ich symboliczną cezurę początkową wyznacza rok 2007 i powołanie Fundacji „Russkij Mir”¹, której cele i interpretację dziejów ilustruje przekaz zawarty w artykule *Об историческом единстве русских и украинцев* [O jedności historycznej Rosjan i Ukraińców]².

¹ Już w 2008 r. powołano, mającą gwarantować „poprawną” interpretację trudnych kart dziejów Rosji, Komisję przy Prezydencie FR do Przeciwdziałania Falsyfikacji Historii na czele z Siergiejem Naryszkinem, ówczesnym szefem administracji prezydenckiej, wywodzącym się z wywiadu KGB. Później, w 2012 r. powołano Rosyjskie Towarzystwo Historyczne (RTH) i Rosyjskie Wojskowe Towarzystwo Historyczne (RWTH), których działalność kontynuowała prace Komisji. Por. J. Getka, J. Darczewska, *Ruś porwana? Rosyjska wojna o tożsamość Ukrainy*, Warszawa 2023, s. 45 i nast.; por. też: J. Getka, *Obalić mity, paradygmaty i dogmaty. Humanistyka wobec wyzwań rosyjsko-ukraińskiej wojny hybrydowej. Uwagi na marginesie polsko-ukraińskich kontaktów kulturowych*, [w:] *W poszukiwaniu tożsamości Europy Środkowo-Wschodniej. Tom jubileuszowy z okazji dwudziestolecia Katedry Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego*, red. J. Getka, J. Grzybowski, Warszawa 2022, s. 19 i nast.

² В. Путин, *Об историческом единстве русских и украинцев*, Президент России, <http://kremlin.ru/events/president/news/66181> (dostęp: 24.02.2023).

Niniejszy artykuł stanowi więc naukowy głos w dyskusji na temat „jedności historycznej Rosjan i Ukraińców”, w której jednym z wątków jest geneza wschodniosłowiańskich języków narodowych i literackich. Ze względu na złożoność podjętej problematyki zaprezentowana analiza koncentrować się będzie na początkach języka ukraińskiego. Analiza zawarta w niniejszym artykule stanowi kontynuację badań najstarszych tekstów powstałych na obszarze Rusi w XI–XIV w.³ i jest kolejnym etapem szerszego studium na ten temat.

Choć istnienie trzech osobnych języków od początku wyodrębnienia się grupy wschodniosłowiańskiej od dawna jest przyjęte wśród naukowców białoruskich, rosyjskich i ukraińskich⁴, to w slawistyce niejasna pozostaje geneza standardów/języków literackich ukraińskiego, a także białoruskiego (a idąc tym śladem – również rosyjskiego).

Celem niniejszego tekstu jest więc rzetelna, oparta bezpośrednio na źródłach literackich, a nie wcześniejszych interpretacjach, analiza języka najstarszych, dokładnie zlokalizowanych i datowanych zabytków powstałych w skryptoriach kijowskich

³ J. Getka, V. Moisiienko, *Origins of the Ukrainian Literary Language in the Context of the Polish Hypothesis on Genesis Polish Literary Language*, „Українська полоністика” 2020, nr 17, s. 27–39.

⁴ С. Смаль-Стоцький, *Розвиток поглядів на семью словянських мов і їх взаїмне споріднення*, 2 доп. вид., Прага 1927, s. 40, 45, 90; О. Колесса, *Погляд на історію української мови. Інавгураційний виклад, виголошений в Українському В. Університеті в Празі дня 23. жовтня 1921*, Прага 1924, s. 4; Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, переклад з англійського видання С. Вакуленка та А. Даниленка, Харків 2002, s. 54–55 (G.Y. Shevelov, *A Historical Phonology of the Ukrainian Language*, Heidelberg 1979); idem, *Чому общерусский язык, а не виборуська мова*, [w:] idem, *Вибрані праці. Мовознавство*, кн. 1, Київ 2009, s. 392–393; П. Вэкслер, *Гістарычная фаналогія беларускае мовы*, Мінск 2004, s. 80–81; С. Николаев, О. Тер-Аванесова, М. Толстая, *Вокализм праславянских говоров в праславянской перспективе*, [w:] *Славянское языкознание, XV Международный съезд славистов, Доклады российской делегации*, red. А.М. Молдован, С.М. Толстая, Ж.Ж. Варбот, В.М. Живов, А.А. Плотникова, Москва 2013, s. 117; А.А. Зализняк, *Древненовгородский диалект*, 2-е издание, переработанное с учетом материала находок 1995–2003 гг., Москва 2004, s. 7–8. Zarazem w przestrzeni publicznej wciąż funkcjonuje mit o jednej staroruskiej kolebce kulturowej, a w związku z tym i wspólnym języku „staroruskim” dla trzech odrębnych przecież ludów wschodniosłowiańskich Rusi z okresu X–XIII w. W efekcie w nauce i w przestrzeni publicznej nadal powszechna jest opinia, że na Rusi przynajmniej do XIV w. wszyscy wschodni Słowianie mieli wspólny język – „staroruski”. Por. В.В. Иванов, *Древнерусский язык*, [w:] *Лингвистический энциклопедический словарь*, red. В.Н. Ярцева, Москва 1990, s. 143; О.Ф. Жолобов, *Древнерусская грамматика: простые претериты и praesens historicum*, Казань 2017; Т.В. Krause, J. Slocum, *Old Russian Online. Series Introduction*, Texas Liberal Arts, <https://lrc.la.utexas.edu/eieol/oruol> (dostęp: 24.02.2023); J. Getka, *Obalić mity...*, op. cit., s. 24, przyp. 27 i nast.

pod kątem wyodrębnienia w nich ukraińskich cech językowych. Poza polem badań niniejszego artykułu pozostaje więc m.in.: część Digestów (Pandektów) Antiocha, Turowskie karty czytań ewangelicznych, Żywot Tekli, Żywot Kondrata, Psalterz Byczkowski, Psalterz Czudowski, Karta Wiktorowa, Przepowiedzi cerkiewne, Ewangeliarz Kaznodziejski Konstantyna Bułgarskiego, których miejsce powstania wciąż jest obiektem dyskusji, mimo że większość historyków języka (z wyjątkiem rosyjskich) wiąże się z kijowską (ukraińską) szkołą piśmiennictwa.

Badane teksty: Ewangeliarz Reimski z pierwszej połowy XI w., Ewangeliarz Ostromira (1056–1057), Izborniki Światosława (1073, 1076), Ewangeliarz Archangielski (1092) oraz unikatowe materiały z zabytków z okresu od XII do połowy XIII w.: Apostoł Krystynopolski, Oktoich Wiedeński, Ewangeliarz Halicko-Wołyński to źródła w języku cerkiewnosłowiańskim rusko-ukraińskiej redakcji słabo rozpoznane pod kątem lingwistycznym, choć niektóre z nich były już częściowo przedmiotem badań językoznawców w uogólnionych pracach nad glottogenezą ukraińską⁵. Fakty z tekstów cerkiewnosłowiańskich uzupełniają i potwierdzają cechy językowe poświadczone zarówno przez znane wcześniej, jak i przez niedawno odkryte inskrypcje na ścianach soboru św. Zofii w Kijowie. Odkrycie nowych faktów językowych otwiera nowe perspektywy badawcze. Liczba odzwierciedlonych w nich zjawisk wymowy lokalnej skłania do rewizji poglądów slawistów na temat kształtowania się ukraińskiego języka literackiego / standardu języka ukraińskiego.

Celem przedsięwziętego badania jest weryfikacja dominujących w językoznawstwie historycznym tez o:

- istnieniu przed XIV w. jednego wspólnego pisanego „języka staroruskiego” jako wspólnego, zunifikowanego dla wszystkich wschodnich Słowian;
- istnieniu przed XIV w. jednej redakcji języka cerkiewnosłowiańskiego.

Dokładna analiza dotychczas nieopisanych zabytków oraz nowe odczytanie rękopisów, które były już przedmiotem badań językowych, pozwalają sformułować

⁵ А. Крымській, *Українська грамматика. Научно-практический курсъ сознательного изученія центрально-української рѣчи, освѣщенный указаніями на важнѣйшіе моменты изъ исторіи развитія малорускаго языка начиная съ XI вѣка, особенно изъ исторіи нарѣчія восточно-малорускаго (лѣтописнаго киево-чернигово-перяславскаго)*, т. I, Москва 1907; П.О. Бузук, *Про мову найдавнішої української євангелії*, „Записки історико-філологічного відділу УАН” 1927, nr 12, s. 4–25; М.А. Жовтобрюх, *Фонетика*, [w:] М.А. Жовтобрюх, В.М. Русанівський, В.Г. Скляренко, *Історія української мови. Фонетика*, Київ 1979, s. 65–329; Ю. Шевельов, *Історична...*, op. cit.; В.В. Німчук, *Походження української мови*, [w:] *Етнічна та етнокультурна історія України*, т. I, кн. 2, ред. В.Д. Баран, Л.Л. Залізняк, В.М. Зубар, В.В. Німчук, Київ 2005, s. 351–468; Г. Півторак, *Формування і діалектна диференціація давньоруської мови*, Київ 1988.

tezę, że już najdawniejsi pisarze dążyli do odzwierciedlenia lokalnej wymowy. Uzasadniona jest teza, że jeśli prób oddania własnej wymowy (nawet jeśli na pierwszy rzut oka wydają się one zwykłymi błędami) jest coraz więcej, to należy założyć, że ich pojawienie się nie jest przypadkowe, lecz stanowi chęć świadomego wprowadzenia do tekstu wymowy uzualnej, a następnie odpowiedniego stworzenia normy. W związku z tym nasze badanie prowadzić będzie zarazem do weryfikacji postawionych przez nas nowych tez badawczych:

- Już od XI w. można mówić o rozwoju rusko-ukraińskiego (dawnoukraińskiego) piśmiennictwa/języka literackiego, które dały podwaliny pod współczesny ukraiński język literacki, a także o rozwoju w tym czasie piśmiennictwa/języka literackiego rusko-nowogrodzkiego. Tradycja piśmiennictwa Nowogrodu została jednak zahamowana i zniszczona przez ekspansję moskiewską.
- Już od XI w. formowały się dwie tradycje (redakcje) języka cerkiewnosłowiańskiego: południoworuska (ukraińska) i północnoruska (nowogrodzka).

W efekcie celem niniejszego opracowania jest weryfikacja tezy o istnieniu ciągłości rozwoju standardu języka ukraińskiego / literackiego języka ukraińskiego od pierwszych prób stworzenia normy w XI w. do współczesnej, prawnie przyjętej normy ukraińskiego języka ogólnego. Ze względu na objętość tekstu nie jest naszym celem prześledzenie i zaprezentowanie złożonego procesu tworzenia tej normy. Niektóre zjawiska zostaną omówione jedynie przyczynkowo, inne zaś zostaną przywołane dla zakreślenia szerszego kontekstu. Szczegółowej analizie i omówieniu podlegać natomiast będą te zjawiska językowe z tekstów cerkiewnosłowiańskich XI–XIII w., które z czasem stały się normą języka ukraińskiego.

Choć przedmiotem badań jest ukraiński język literacki i jego historia, to jednak – dla zrozumienia stopnia złożoności problemu – konieczne jest uwzględnienie aktualnego stanu badań nad rozwojem wschodniosłowiańskich języków literackich i tradycji literackich. Tylko takie podejście pozwoli ustalić przyczynę nieporozumień związanych z periodyzacją literackiego języka ukraińskiego między badaczami różnych epok i ośrodków, a także udzielić odpowiedzi na pytania badawcze:

- Czy tak naprawdę jest język literacki?
- Na czym polega różnica w podejściach badawczych do identyfikacji (charakterystyki) języka literackiego obecnie i w przeszłości?
- Od jakiego momentu można mówić o początku języków literackich?

Dla tak sformułowanych zadań badawczych przyjęto następujące założenia badawcze:

- Do ziem ruskich – Rusi – od początków zaliczano Kijowszczyznę, Perejasławszczyznę, Siewierszczyznę (Mała Ruś). Podkreślimy, że termin „Mała Ruś” był pierwotnie etnonimem własnym, ukraińskim i służył początkowo jako określenie Księstwa Halicko-Wołyńskiego – tak nominowano metropolitę i książąt z tych ziem. Terminy „Mała Ruś”, „Wielka Ruś” dopiero później zostały zinstrumen-

talizowane przez władców moskiewskich, którzy dokonali przesunięć w ich pierwotnym znaczeniu – określenia składowych ziem Cesarstwa Rosyjskiego: Wielkorosji, Małorosji i Rusi Białej uzasadniały imperialne plany carów i dawały ideologiczną podstawę do twierdzeń o istnieniu jakoby jednego ogólnorosyjskiego (trójjedynego) narodu złożonego z Białorusinów, Rosjan i Ukraińców.

- Księstwem Moskiewskim na początku jego istnienia (1213) stała się nie Ruś, lecz tylko jej część – Ruś Włodzimiersko-Suzdalska, którą należy uważać za kolebkę Rosji⁶. Wraz z najazdem mongolskim raptem kilkadziesiąt lat po powstaniu tego tworu państwowego terytoria Księstwa Moskiewskiego zostały podporządkowane Złotej Ordzie, co wytworzyło odrębny typ władzy politycznej, łączącej pierwiastki rodzime i mongolskie, wynikające z doświadczenia poddaństwa: samowolę opresyjnego państwa, stosowanie przemocy, przeświadczenie o konieczności bezwzględного posłuszeństwa państwu, które odbiera wszystko, nie dając poddanym nic w zamian⁷. Wkrótce po zniszczeniu Kijowa siedzibę metropolity przeniesiono najpierw do Włodzimierza nad Kłazmą, a potem do Moskwy (1326)⁸. Już na początku XIV w. władcy znajdujących się pod panowaniem mongolskim ziem włodzimierskiej i moskiewskiej zaczęli stosować tytuł „wielki książę wszech Rusi” (Michał III Jarosławicz, Iwan I Kalita, Siemion Dumny i Wasyl I Dymitrowicz), a od połowy XV w. – tytuł „hospodara wszech Rusi” (książęta moskiewscy: Dymitr Szemiaka, Wasyl II Ślepy, Iwan III Srogi i Wasyl III)⁹, choć władali oni tylko północno-wschodnimi ziemiami ruskimi podległymi Mongołom.
- Etonimy i lingwonimy „ruski”, „Rusin” aż do XVIII w. nie były stosowane w historiografii obcej dla określenia Księstwa Moskiewskiego. Funkcjonowały odrębne etnonimy: Magnus Ducatus Moscuensis, Moscovia lub Muscovia¹⁰. Wśród autocharakterystyk w odniesieniu do państwa moskiewskiego stosowano natomiast obie nazwy: Ruś i Rosja.
- Poczynając od Piotra I, który wcielił w życie ideę ogólnorosyjską/wszechrosyjską poprzez rządy Katarzyny II, przez kolejne trzy wieki Rosja przyjęła obce (ukraińską i białoruską) historię, kulturę i język jako własne. Dlatego dzieje

⁶ Я. Бугайський, *Неспроможна держава. Інструкція з розиматування Росії*, Київ 2022, s. 55.

⁷ R. Pipes, *Rosja carów*, Warszawa 2006, s. 58.

⁸ L. Podhorodecki, *Dzieje Ukrainy*, Warszawa 2022.

⁹ А.Б. Лакиер, *История титула государей России*, „Журнал Министерства народного просвещения” 1847, nr 10–12, s. 107.

¹⁰ *Grand Principality of Moscow*, Britannica, <https://www.britannica.com/place/Grand-Principality-of-Moscow> (dostęp: 5.07.2023).

języka, literatury i kultury staroruskiej (najstarszy okres XI–XIV w.) zbudowane są na mitach, gdyż opierają się głównie na zabytkach piśmiennictwa, malarstwa i architektury z ziem dawnej Rusi Małej i Rusi Wielkiej, których spuścizna w największym stopniu należy do dzisiejszych Ukraińców i Białorusinów i tylko w niewielkim ułamku – do Rosjan. Oznacza to, że najstarsze pisane fakty dotyczące języka rosyjskiego (np. z XI–XII w.)¹¹ rosyjscy naukowcy przedstawiają na podstawie zabytków ukraińskich z licznymi cechami dialektu Polan, Siewierzanów, Drewlan, Dulebów, które później legły u podstaw normy języka ukraińskiego.

- Od XI w. na obszarze Rusi krążyły zabytki języka cerkiewnosłowiańskiego w południoworuskiej (ukraińskiej) i północnoruskiej (nowogrodzko-pskowskiej) redakcji.
- Podstawą ukraińskiego i białoruskiego języka literackiego stały się odpowiednio lokalny dialekt środkowonaddnieprzański i dialekty środkowobiałoruskie. Podstawą rosyjskiego języka literackiego stał się w mniejszym lub większym stopniu dostosowany do potrzeb ludowej obrazowości język cerkiewnosłowiański.

Historiografia problemu

Wprowadzony do obiegu przez naukowców skupionych wokół Imperatorskiej Rosyjskiej Akademii Nauk termin „język staroruski” na określenie jednego języka literackiego i pisanego Rusi okazał się na tyle trwały, że od połowy XIX w. do dziś funkcjonuje w sławistyce jako swoisty aksjomat, niezmiennie używany we współczesnym językoznawstwie historycznym. Jego rozpowszechnienie w filologii doprowadziło do powstania wypaczonego obrazu, a przez to i oceny dziejów języków literackich Ukraińców, Białorusinów i Rosjan. Rosyjska tradycja językowa i literacka operuje terminologiczną substytucją i fałszywą synonimią pojęć *русский/руський язык* (tj. język ruski – język Rusinów) oraz *древнерусский язык* (co może być tłumaczone i jako język staroruski, i jako język starorosyjski). To trudno przekładalna na inne języki

¹¹ Por. antologie i słowniki języka rosyjskiego XI–XIV w.: *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, red. С.Г. Бархударов, Москва 1975; *Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)*, т. 1, red. Р.И. Аванесов, Москва 1988; Н.Н. Дурново, *Хрестоматія по історії руського языка*, Москва 1914; А.Н. Кожин, *История русского литературного языка. Хрестоматия*, Москва 1989; В.В. Иванов, Т.А. Сумникова, Н.П. Панкратова, *Хрестоматия по истории русского литературного языка*, Москва 1990; А.М. Камчатнов, *Хрестоматия по истории русского литературного языка*, Москва 2009.

gra pojęć *русский – российский* (tj. ruski – rosyjski), w której określenie pierwsze, *русский*, łączone jest ze spuścizną kulturową Rusi, ale np. na język polski tłumaczone jest wciąż jako rosyjski (*русский балет* – rosyjski balet), drugie zaś – z państwowością, polityką: *Российская Империя* (Imperium Rosyjskie). Już więc od czasów Piotra I i pojawienia się koncepcji trójjedynego narodu rosyjskiego stosowano mechanizm wprowadzania synonimii terminów „ruski” i „rosyjski”, w którym termin „ruski” stał się określeniem ponadnarodowym, jednym z narzędzi służących m.in. do włączania („zbierania”) ziem ruskich do Imperium Rosyjskiego. Współcześnie stosowane określenie języka starożytnych skrybów jako *древнерусский язык* – język staroruski (ale, jak zostało powiedziane wyżej, starorosyjski w powszechnym, niespecjalistycznym odbiorze) wskazuje na jednoznaczny, bezpośredni związek z terminem *русский язык* (język rosyjski), którego korzenie zostają w ten sposób wydłużone, jego geneza zdaje się sięgać bezpośrednio początków Rusi, rugując z tej spuścizny Ukraińców i Białorusinów. Podobne zamieszanie terminologiczne panuje przy tłumaczeniu lingwoniemu „język staroruski” na języki niestowiańskie, co jest tym bardziej dotkliwie, że odbiorcy tłumaczeń w mniejszym stopniu znają kontekst kulturowy ziem ruskich. W efekcie w języku angielskim funkcjonuje określenie *Old Russian Language* w niemieckim – *Altrussische Sprache*, we francuskim zaś – *la langue ancienne russe*. Tłumaczenia tych terminów z wyżej wymienionych języków bez szczegółowej wiedzy specjalistycznej niejako odrywają opisywane fakty historyczno-kulturowe od kontekstu ukraińskiego i białoruskiego. Dla przykładu: bezpośrednie tłumaczenie na język ukraiński wskazanych wyżej terminów angielskiego, niemieckiego i francuskiego będzie miało postać *давня російська мова*, tj. „starożytny język rosyjski”. Na tego typu manipulacje terminologiczne prowadzące do wynaturzeń faktograficznych, prowadzących do ahistorycznych wizji obecności Rosjan na Rusi Kijowskiej, zwracaliśmy uwagę wcześniej¹².

W sukurs rosyjskiej imperialnej ideologii państwowej przejętej następnie przez doktrynę radziecką przychodzi terminologia. Utrwaleniu opisanych wyżej ujednoczeń niekompatybilnych terminów „rosyjski” i „ruski” oraz chaosowi terminologicznemu utrudniającemu zrozumienie procesu rozwoju języków pozostałych dwóch ludów wschodniosłowiańskich – Białorusinów i Ukraińców służą opracowania naukowe i encyklopedyczne. Doskonałą tego ilustracją jest np. fakt stosowania przez rosyjskich i radzieckich naukowców terminu „język rosyjski” w znaczeniach:

- całość wszystkich żywych języków gałęzi wschodniosłowiańskiej od czasu pojawienia się wschodnich Słowian na polu historycznym przed powstaniem narodów: wielkoruskiego, ukraińskiego i białoruskiego;

¹² Por. J. Getka, J. Darczewska, *Ruś...*, op. cit., s. 100 i nast.; J. Getka, V. Moisiienko, *Origins...*, op. cit., s. 27–29.

- język pisany, który rozwinął się na bazie wspólnego słowiańskiego języka literackiego (tzw. języka cerkiewnosłowiańskiego), który pełnił funkcje literackie w Rusi Kijowskiej i Rusi Moskiewskiej do powstania rosyjskiego (wielkoruskiego) języka narodowego;
- suma wszystkich gwar i dialektów, które były i są używane jako język ojczysty przez przedstawicieli narodu rosyjskiego;
- język ogólny, standard, język prasy, szkoły, praktyki państwowej¹³.

Kwestie terminologiczne z zakresu filologii mają wymiar wielowiekowej rosyjskiej przemocy ideologicznej. Opiszana rosyjska tradycja terminologiczna niezmienna, jak wspomniano, od czasów carskich poprzez okres radziecki i obecna we współczesnej rosyjskiej mediewistyce całkowicie wyklucza obecność białoruskiego i ukraińskiego komponentu kulturowego w najstarszym okresie piśmiennictwa Rusi. Przekaz ten wzmacniają wnioski z nowych opracowań naukowych, terminologicznie zrównujących de facto określenia „ruski” i „rosyjski”, co pozwala umiejscawiać naród ruski/rosyjski (*русский народ*) na ziemiach smoleńskiej, witebskiej, mińskiej, grodzieńskiej, mohylewskiej, czernichowskiej, kijowskiej, Wołynia i Podola¹⁴ czy też wyliczyć w jednym ciągu, bez żadnego komentarza i rozróżnienia, miasta/ziemie ukraińskie i rosyjskie jako połączone „tą samą odwieczną tradycją”¹⁵. Podane przykłady są reprezentatywne dla nauki rosyjskiej pozostającej (zwłaszcza po 2007 r.) pod wpływem ideologii państwowej, której odzwierciedleniem są działania opisywanej wyżej Fundacji „Russkij Mir” czy tezy zawarte w koncepcji nowego dydaktyczno-metodycznego kompleksu historii ojczyste¹⁶.

Od końca XIX w., mimo postępów w slawistyce i dowiedzenia przez naukowców fałszywości założenia istnienia wspólnoty „staroruskiej”, nie zmieniła się przekazywana w szkołach periodyzacja rozwoju literackiego języka rosyjskiego. Sprowadza się ona do następujących głównych etapów:

- okres kijowski;
- okres moskiewski;

¹³ В.В. Виноградов, *Избранные труды*, Москва 1978, s. 10.

¹⁴ К.А. Смирнова, «Проста мова» как лингвистический феномен (реконструкция глагольной системы на материале Евангелия Тяпинского), dysertacja, Москва 2011, s. 1, <https://www.dissertcat.com/content/prosta-mova-kak-lingvisticheskii-fenomen/read> (dostęp: 24.02.2023).

¹⁵ О.Н. Киянова, *Поздние летописи в истории русского литературного языка: конец XVI – начало XVIII веков*, Санкт-Петербург 2010, s. 10.

¹⁶ Zdarzają się oczywiście sformułowania naukowców rosyjskich świadczące o dążeniu do bycia w zgodności z obiektywnymi, nie zaś ideologizowanymi faktami historycznymi, jednak wciąż należy je uznawać za wyjątki. Por. В.М. Живов, *История языка русской письменности*, Москва 2017, t. 1, s. 77.

- okres kształtowania się języka rosyjskiego (od II poł. XVII w. do A. Puszkina);
- okres nowożytny (od A. Puszkina do współczesności)¹⁷.

W różnych opracowaniach najstarszy okres funkcjonuje pod nazwą: „język literacki narodu staroruskiego” (*литературный язык древнерусской народности*)¹⁸, „staroruski język literacki” (*древнерусский литературный язык*)¹⁹.

Fakt umieszczania ukraińskich i białoruskich zabytków pod wspólną nazwą „staroruski” w podręcznikach i słownikach „języka rosyjskiego XI–XIV w.” nie odpowiada rzeczywistości językowej tamtych czasów. Dążąc do uczciwości naukowej, a także pozostając w zgodzie z już istniejącą tradycją lingwistyczną stosującą określenia „starobiałoruski”, „staroukraiński” dla faktów kulturowych występujących od XIV w., za logiczne i umotywowane merytorycznie należy uznać wprowadzenie do obiegu naukowego następujących etno- i glottonimów do nazywania wschodnich Słowian i ich języków w XI–XIV w.: staroruskobiałoruski, staroruskorosyjski, staroruskoukraiński. Takie terminy uwzględniałyby różnorodność dziedzictwa najstarszej Rusi. Zdajemy sobie jednak sprawę z faktu skomplikowanej budowy tych pojęć.

Sytuacja lingwokulturowa Rusi w XI w.

Język cerkiewnosłowiański był jednym z języków piśmiennictwa Rusi. Zarazem od czasów najdawniejszych do tekstów pisanych w tym języku przenikały cechy niektórych języków wschodniosłowiańskich. Z tego powodu zabytki cerkiewnosłowiańskie dookreśla się jako lokalne redakcje: ukraińską (od XI w.), nowogrodzką (od XI w.), białoruską (od XIII w.), rosyjską (od XIV w.). Poświadczone przez skrybów cechy rodzimej gwary (rusko-kijowskiej, rusko-halickiej, rusko-wołyńskiej, rusko-połockiej, rusko-smoleńskiej, rusko-nowogrodzkiej) oczywiście z czasem stały się impulsem do rozwoju lokalnej tradycji piśmienniczej, a w efekcie – odrębnych tradycji językowej i piśmienniczej. Trudność oceny tego procesu wynika m.in. z różnego stopnia rozwoju kulturalnego wybranych ziem przestrzeni kulturowej Rusi w XI–XII w. Przejawia się to w nierównomierności terytorialnej zachowanych zabytków pisanych. Początki piśmiennictwa ruskiego wiąże się z Kijowem i Nowogrodem, ponieważ stamtąd

¹⁷ Б.А. Ларин, *Лекции по истории русского литературного языка*, Москва 1975, s. 7; В.В. Виноградов, *Избранные...*, op. cit., s. 150.

¹⁸ А.И. Ефимов, *История русского литературного языка*, Москва 1955, s. 417–422; Е.Г. Ковалевская, *История русского литературного языка*, Москва 1978, s. 36–37; А.Н. Кожин, *Литературный язык Киевской Руси*, Москва 1981, s. 8; Н.А. Мещерский, *История русского литературного языка*, Ленинград 1985, s. 19–20.

¹⁹ А.И. Горшков, *История русского литературного языка*, Москва 1969, s. 21.

pochodzą najstarsze zachowane teksty, których datację można ustalić i nie budzi ona kontrowersji wśród naukowców. Stąd wniosek, że odnośnie do XI w. możemy mówić jedynie o swoistej konkurencji między południem Rusi – Ukrainą a północą Rusi – Nowogrodem²⁰.

Jeśli chodzi o rozwój literatury i pisarstwa na terenach Zalesia, na których powstało Księstwo Moskiewskie, to obecnie nauka nie dysponuje danymi na temat umiejętności pisania i czytania ksiąg w okresie XI–XII w. na tym obszarze. Podkreślamy zarazem, że świadomie odrzucamy rosyjskie mity założycielskie, rozróżniając spuściznę dwóch różnych – walczących ze sobą – terytoriów: Nowogrodu i Rusi Zaleskiej. Rozwinięty już w XI w. Nowogród (Księstwo Nowogrodzkie, a po rozbiciu dzielnicowym Rusi i uzyskaniu niezawisłości, od 1136 r. – Republika Nowogrodzka) przeciwstawiał się najpierw księstwom wchodzącym w skład Rusi Włodzimiersko-Suzdalskiej, później Księstwu Moskiewskiemu (od 1213), co trwało aż do 1478 r., kiedy to nastąpiła jego inkorporacja przez Iwana III Srogiego. Nowogród (i wszystkie inne miasta na drodze do niego z Moskwy) w ramach opryczniny zdobył i zniszczył Iwan IV Groźny w trakcie „ekspedycji karnej” do nieposłusznego miasta. „Masakra nowogrodzka” z 1570 r. miała według różnych źródeł pochłonąć ponad 20 tys. ofiar. Dobra cerkiewne, kupieckie i bojarskie, w tym dzieła sztuki i kultury, zostały skonfiskowane i wywiezione do Moskwy²¹. W ten sposób zniszczona została spuścizna kulturowa Nowogrodu.

Andrej Zalizniak zauważa, że dopiero wyjątkowo niesprzyjające okoliczności doprowadziły do powstania odrębnego, czwartego języka wschodniosłowiańskiego na bazie dialektu nowogrodzko-pskowskiego, który był częścią późnego języka prasłowiańskiego. Idąc tym tropem, Zalizniak zauważa, że dialekt nowogrodzko-pskowski nie jest poprzednikiem najstarszego języka rosyjskiego – starorosyjskiego, ale funkcjonował równoległe z nim²².

Przestrzeń dialektalna Słowian wschodnich już w najwcześniejszym okresie piśmiennictwa (XI–XIII w.) była zróżnicowana. Przyjmujemy zarazem ustalenia Jurija Szewelowa o pięciu makrostrefach, czyli zgodnie z terminologią tego naukowca „jednostkach-regionach językowo-terytorialnych”: 1) kijowsko-poleskim, 2) nowogrodzko-twerskim, 3) połocko-smoleńskim, 4) muromsko-rizańskim, 5) halicko-

²⁰ Na marginesie można zauważyć, że o większej bliskości kulturowej Nowogrodu z Kijowem niż z Moskwą w najstarszym okresie świadczą fakty kulturowe – walutą w Nowogrodzie, jak i na całej Rusi, była grzywna nowogrodzka.

²¹ Г. Штаден, *О Москве Ивана Грозного*, Москва 1925, s. 90–91; por. A. Nowak, *Dzieje Polski*, t. 4, Kraków 2019; M. Heller, *Historia Imperium Rosyjskiego*, Warszawa 2002, s. 168–169; *Повесть о разгроме Новгорода Иваном Грозным*, Пушкинский Дом, <http://lib.pushkinskiydom.ru/Default.aspx?tabid=4564> (dostęp: 24.02.2023).

²² А.А. Зализняк, *Древненогородский диалект...*, op. cit., s. 7–8, 57.

-podolskim, w ramach których w późniejszym okresie wykształciły się trzy języki wschodniosłowiańskie²³.

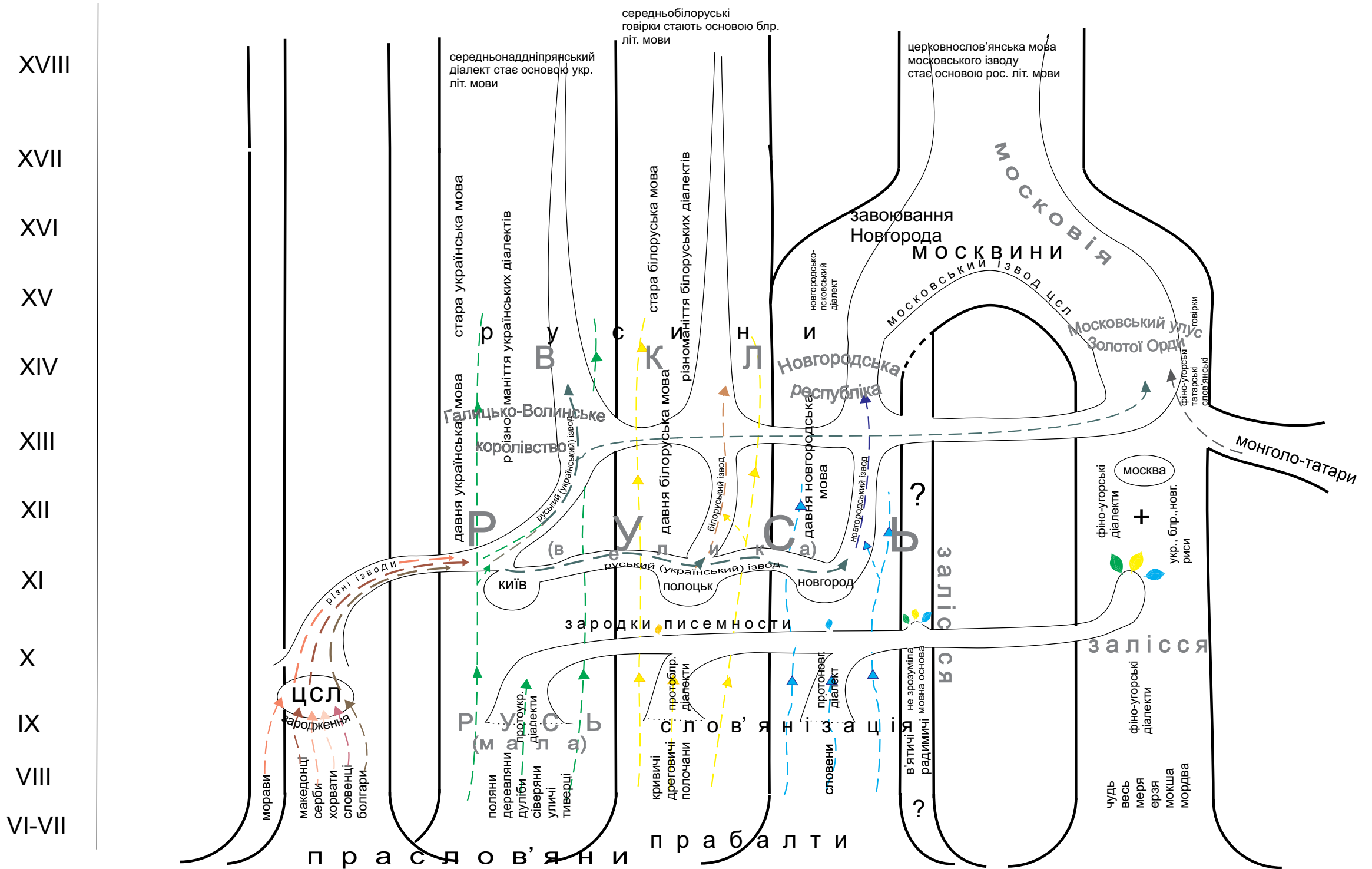
Na podstawie dostępnych danych językowych oraz istniejących analiz tematu opracowaliśmy schemat rozwoju języków wschodniosłowiańskich (schemat 1).

W przypadku niektórych regionów tamtejsze języki nie miały perspektywy rozwoju. Na pograniczu obszarów językowych poleskiego i smoleńskiego (kontakty ukraińsko-białoruskie) oraz połockiego i nowogrodzkiego (kontakty białorusko-nowogrodzkie) doszło do przenikania się systemów językowych. Jednocześnie w początkowym okresie kształtowania się cech języka ukraińskiego i rosyjskiego użytkownicy dialektów regionów kijowsko-polskiego i halickiego-podolskiego nie mieli żadnych kontaktów z mówcami dialektów rejonu nowogrodzko-twerskiego i muromsko-rizańskiego. W efekcie to, co powstało (forma pisemna i ustna) w XI–XIV w. w Kijowie, Haliczu, Włodzimierzu i Czernihowie, należy uznać za dziedzictwo ukraińskiej tradycji literackiej i językowej; to, co powstało w Nowogrodzie i Pskowie – za spuściznę nowogrodzką; to, co wyewoluowało w Smoleńsku i Połocku – za spuściznę białoruską, natomiast to, co wykształciło się w Muromiu, Riazaniu, Rostowie, Moskwie – za moskiewską (rosyjską).

Jak wspomniano powyżej, w problematyce glottogenezy języka ukraińskiego teza o historycznym okresie funkcjonowania języka (język protoukraiński) i okresie dohistorycznym (praukraiński) jest oczywista, gdyż pojawienie się jakiejś cechy w przekazie pisany sugeruje, że cecha ta faktycznie pojawiła się w mowie dużo wcześniej. Normy wymowy każdego języka rozwijają się stopniowo. Co ważne, uzus ten można odnaleźć zarówno w tekstach napisanych w języku wybranej grupy etnicznej, jak i w tekstach pisanych przez przedstawicieli tej grupy etnicznej w innych, obcych językach. Dodatkowo, aby zrozumieć pochodzenie struktury wybranego języka, ważne są różne świadectwa pisane, niekoniecznie pochodzące ze źródeł tego konkretnego języka. Tytułem przykładu: dla poznania rozwoju języka polskiego ważne są świadectwa z zabytków łacińskojęzycznych z XII w.; w przypadku języka białoruskiego – z zabytków w języku cerkiewnosłowiańskim białoruskiej redakcji z XIII w. napisanych przez Rusinów-Białorusinów na terenie dzisiejszej Białorusi i ziemi smoleńskiej; w przypadku języka ukraińskiego – zabytków w języku cerkiewnosłowiańskim ukraińskiej redakcji z XI w. napisanych przez Rusinów-Ukraińców na terytorium dzisiejszej Ukrainy; w przypadku języka rosyjskiego – zabytków w języku cerkiewnosłowiańskim redakcji rosyjskiej z XIV w. napisanych przez Moskwinów-Rosjan na obszarze dzisiejszych zachodnich (oprócz Nowogrodu i Pskowa) obwodów Federacji Rosyjskiej.

²³ Ю. Швельов, *Чому общерусский язык...*, op. cit., s. 389, 392.

Schemat 1. Schemat rozwoju języków słowiańskich

Źródło: opracowanie Viktor Moisiienko, opracowanie techniczne Dmytro Moskalenko.

Jezyk – norma – norma literacka

Za punkt wyjścia do rozważań nad kształtowaniem się normy ukraińskiego języka literackiego (a także innych języków) można przyjąć kulturoznawcze kategorie tożsamościowe i wyodrębnienie opozycji „swój” – „obcy”: samoświadomość użytkowników danego etnolektu, fakt funkcjonowania ich odrębnego języka. Ostatnim etapem tego procesu jest – z oczywistymi możliwościami, które zapewnia istnienie ośrodka władzy, będącego jednocześnie ośrodkiem kultury – przyjęcie zasad pisowni, która potwierdzi odrębność tego języka. Ważne stają się tu przede wszystkim aspekty pozajęzykowe – uznanie odrębności języka, zgodnie z rozpowszechnioną maksymą Maxa Weinreicha, że „język jest dialektem, za którym stoi armia i flota”, jest kwestią przede wszystkim społeczną i polityczną.

Problem pochodzenia języków literackich wśród różnych ludów jest ściśle powiązany z rozumieniem samego pojęcia języka literackiego. Błędne jest ujmowanie tego terminu z pozycji obecnego stanu wiedzy na temat tego zjawiska i ocena tego fenomenu zgodnie ze współczesnymi kryteriami. Należy tu raczej mówić o przejmowaniu doświadczenia poprzednich pokoleń skrybów i dodawaniu przez kolejnych pisarzy nowych elementów, które się utrzymują bądź zostaną odrzucone przez tradycję.

Również wprowadzanie ortografii jest procesem długotrwałym – zwyczaję językowe i normy literackie mogą być dostosowywane przez wieki, ponieważ interakcja między ustnymi i pisanymi przejawami języka jest przedmiotem ciągłych dyskusji wśród wykształconych warstw społeczeństwa i naukowców. Finalnie, w wielkim skrócie, jest to główna ponaddialektalna forma istnienia języka²⁴, **rzadzą w niej normy ustalone przez tradycję**²⁵.

Norma jest więc pojęciem kluczowym dla rozumienia języka literackiego nie tylko w synchronii, ale i w diachronii²⁶. Brak prac normatywnych na różnych etapach rozwoju języka nie może być kategoriycznym zaprzeczeniem istnienia norm w języku zarówno mówionym, jak i pisanym. Pomimo braku kodyfikacji języka cerkiewno-

²⁴ М.М. Гухман, *Литературный язык*, [w:] *Лингвистический энциклопедический словарь*, red. В.Н. Ярцева, Москва 1990, s. 270.

²⁵ S. Jaworski, *Terminy literackie*, Warszawa 1990, s. 68; por. też *Słownik terminów literackich*, red. J. Sławiński, wyd. 2., Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1988, s. 208.

²⁶ W. Kuraszkiewicz, *Tło społeczne rozwoju polskiego języka literackiego*, [w:] idem, *Polski język literacki*, Warszawa–Poznań 1986, s. 129; И. Тот, *Русская редакция древнеболгарского языка в конце XI – начале XII вв.*, София 1985, s. 331–332; А. Едличка, *Проблематика нормы и кодификация литературного языка в отношении к типу литературного языка*, [w:] *Проблемы нормы в славянских литературных языках в синхронном и диахронном аспектах*, red. Ф.П. Филин, А.И. Горшков, Москва 1976, s. 19.

słowiańskiego przez długi czas (aż do końca XVI w.) normy niewątpliwie istniały. Świadczą o tym korekty w rękopisach, które zachowały się do naszych czasów²⁷.

W tym kontekście badacze zauważają, że język literacki jest związany z tradycją pisaną, książkową i istnieje od czasu powstania dzieł nim pisanych²⁸, oraz dodają, że można go zrozumieć, badając po pierwsze dialekty, żargon, po drugie język mówiony i pisany, po trzecie zaś mowę i styl literacki czy strukturę języka na różnych jego poziomach w kolejnych etapach jego rozwoju²⁹.

Języki literackie (ukraiński) np. z XI i XVI w. oraz z czasów obecnych różnią się od siebie, ale pewne elementy występują w nich niezmiennie. Świadczy to niewątpliwie o ciągłości istnienia normy językowej. Norma ta została wypracowana w toku swoistego dialogu między przedstawicielami jednej kultury posługującymi się różnymi odmianami dialektalnymi tego języka, o różnym statusie społecznym i edukacji. Ma to kapitalne znaczenie dla opisu i oceny procesu kształtowania się normy języka ukraińskiego. W procesie jej formowania brali udział zarówno wybitni przedstawiciele swojego okresu, którzy pozostawili spuściznę w postaci spisanej (w XI w. np. metropolita ruski Hilarion w „Słowie o prawie i łasce”), jak i prości ludzie – bezimienni Rusini z Kijowa, którzy w XI w. pozostawili swoje zapiski na ścianach soboru św. Zofii. Teksty te, zupełnie odmienne pod względem znaczenia i umiejętności formułowania wypowiedzi, są przykładami pisarstwa rusko-ukraińskiego, a więc pewnej tradycji literackiej w początkowym etapie jej становienia, w której odbija się już lokalny język – uzus. Powtarzany później przez wieki, legł u podstaw ukraińskiej normy literackiej, a zarazem normy językowej, stając się standardem.

Brak kodyfikacji nie zaprzecza przy tym istnieniu ówczesnego języka pisanego i literackiego – w kulturze piśmienniczej Ukrainy przypada on na okres od XI w. W zabytkach języka ukraińskiego do końca XVII w. znajdujemy większość oryginalnych cech lingwalnych, i to one na razie stanowią normę języka literackiego.

Dla charakterystyki procesu kształtowania się ukraińskiego języka literackiego najtrafniejsze wydaje się podejście minimalistyczne zaproponowane przez Stanisława Urbańczyka i rozwinięte przez Bogdana Walczaka w dyskusji nad kształtowaniem się polskiego języka literackiego, zgodnie z którym „jedynym (a więc zarazem koniecznym i wystarczającym) warunkiem istnienia języka literackiego jest norma

²⁷ В.М. Живов, *Очерки исторической морфологии русского языка XVII–XVIII вв.*, Москва 2004, s. 45.

²⁸ Б.А. Успенский, *История русского литературного языка (XI–XVII вв.)*, Будапешт 1988, s. 11.

²⁹ В.В. Виноградов, *Избранные...*, op. cit, s. 287; О. Горбач, *Засади періодизації історії української літературної мови й етапи її розвитку*, [w:] eadem, *Зібрані статті III, Історія української мови*, Мюнхен 1993, s. 45.

językowa. Pytanie o czas powstania języka literackiego jest więc pytaniem o czas pojawienia się normy językowej³⁰. Podobną opinię wyraził rosyjski naukowiec Boris Uspienski, który zauważył, że historia języka literackiego to de facto historia kształtowania się normy³¹.

Sumując powyższe rozważania, przyjmujemy, że moment powstania języka literackiego należy wiązać z powstaniem pierwszej normy językowej. Fakt ten stawiamy jako aksjomat do dalszych badań nad historią ukraińskiego języka literackiego mimo świadomości różnorodności uwarunkowań rozwoju kultury na różnych terytoriach słowiańskich – *Slavia Orthodoxa* i *Slavia Latina*.

Teksty w języku cerkiewnosłowiańskim jako źródło do badań nad początkami języka literackiego – kontekst rosyjski i ukraiński

O ile rosyjscy badacze stwierdzają bez zastrzeżeń, że np. rosyjskim językiem literackim średniowiecza był język cerkiewnosłowiański³², o tyle wielu badaczy języka ukraińskiego, wychodząc z założenia, iż był to inny system językowy, wciąż nie dostrzega znaczenia najstarszych tekstów cerkiewnosłowiańskich dla badań nad powstawaniem wschodniosłowiańskich języków literackich. Analizując cechy fonetyczne, morfologiczne, leksykalne czy składniowe występujące w tych zabytkach, badacze interpretują je w kontekście poszukiwania śladów wymowy przodków współczesnych Ukraińców. Do interpretacji początków języka literackiego i pisanego używano przede wszystkim oryginalnych tekstów świeckich³³. Tego typu oryginalnych (a nie późniejszych kopii) zabytków z najwcześniejszego okresu piśmiennictwa jest niewiele, co pozostaje głównym czynnikiem zniechęcającym historyków języka do odczytań okresu XI–XIII w. jako początkowego etapu formowania się ukraińskiego języka literackiego. Niewątpliwie – oryginalne teksty świeckie są źródłem najlepszym, wychodzimy jednak z założenia, że również spuścizna w języku cerkiewnosłowiańskim jest w tej

³⁰ B. Walczak, *Geneza polskiego języka literackiego*, „Teksty Drugie. Teoria literatury, krytyka, interpretacja” 1994, nr 3 (27), s. 41; S. Urbańczyk, *W sprawie polskiego języka literackiego. O dawności dialektu kulturalnego*, „Język Polski” 1950, t. 30, z. 3, s. 97–109.

³¹ Б.А. Успенский, *История...*, op. cit., s. 7–8.

³² В.В. Виноградов, *Очерки по истории русского литературного языка*, Москва 1982, s. 10, por. też: Б.А. Успенский, *История...*, op. cit., s. 18, 25.

³³ В.В. Німчук, *Літературні мови Київської Русі*, [w:] *Історія української культури у н'яти томах*, т. I, red. П.П. Толочко, Р.С. Орлов, Київ 2001, s. 698–699.

sytuacji źródłem wiarygodnym ze względu na specyficzny kontekst funkcjonowania tego języka wśród Słowian wschodnich.

Sytuacja językowa w XI w. w krajach słowiańskich kultury łacińskiej (Polska, Czechy) i prawosławnej (Ukraina, Białoruś, Rosja) była odmienna, ponieważ łacina i cerkiewnosłowiański zajmowały różne pozycje w umysłach ich użytkowników. Łacina była na ogół niezrozumiała dla Słowian zachodnich. Język cerkiewnosłowiański był zaś stosunkowo zrozumiały dla Słowian wschodnich. Oznacza to, że język cerkiewnosłowiański dla wykształconych Rusinów-Ukraińców, Białorusinów i Rosjan nie był tak obcy i nie do przyjęcia, jak np. łacina dla Polaków i Czechów, która była obcym systemem językowym³⁴. Tekst łaciński dla Czecha czy Polaka nie był więc i nie mógł być ich własnym, bez względu na to, ile błędów popełniłby taki użytkownik w kierunku lokalnych czeskich czy polskich elementów potocznych. Przodkowie dzisiejszych Ukraińców z kolei, choć tekstów w języku cerkiewnosłowiańskim nie traktowali jako całkowicie własnych, to przynajmniej nie postrzegali ich jako całkowicie obcych. Dlatego właśnie odzwierciedlone w zabytkach dążenie do jeszcze większego „oswojenia” języka cerkiewnosłowiańskiego, a więc ingerencję w jego system dla zbliżenia do własnego języka przodków dzisiejszych Białorusinów, Rosjan i Ukraińców, uznajemy za w pełni uzasadniony argument do analizy tekstów cerkiewnosłowiańskich w kontekście kształtowania się normy języka literackiego tych narodów. Słowem – wybrane redakcje: białoruska, rosyjska, ukraińska tekstu cerkiewnosłowiańskiego służą nam nie tylko za źródło poznania wymowy lokalnej tego okresu, ale również jako źródło do badań nad kształtowaniem się języków literackich, odpowiednio białoruskiego, rosyjskiego i ukraińskiego.

W badaniach nad początkowym etapem ukraińskiego języka literackiego sięgamy więc – jakkolwiek paradoksalnie by to brzmiało w obliczu opisywanego wyżej rosyjskiego imperializmu kulturowego – do postulatów nauki rosyjskiej odnośnie do uznania języka cerkiewnosłowiańskiego za najstarszy etap rozwoju języka ukraińskiego. Odrzucamy zarazem mity rosyjskiej nauki, które pozwalają załączać do antologii języka rosyjskiego teksty powstałe na ziemiach ukraińskich i za najwcześniejsze teksty do badań kształtowania się normy literackiego języka ukraińskiego uznajemy zabytki powstałe w skryptorium kijowskim w XI w., które stanowią źródła do analizy w niniejszym artykule: Ewangeliarz Reimski z I poł. XI w., Ewangeliarz Ostromira z lat 1056–1057, Izborniki Światosława z 1073 i 1076 r., Ewangeliarz Archangielski z 1092 r., a także niezwykle wyraziste językowo teksty z XII i początku XIII w. (Apostoł Krystynopolski, Oktoich Wiedeński, Ewangeliarz Halicko-Wołyński). Analiza tych tekstów prowadzić

³⁴ Por. też: I. Огієнко, *Історія української літературної мови*, Київ 1995, s. 87; Г.А. Хабургаев, *Старославянскій – церковнославянскій – русскій літературный*, [w:] *История русского языка в древнейший период*, ред. А.А. Зализняк, Москва 1984, s. 12.

będzie do weryfikacji tezy, że dawni skrybowie dążyli do odzwierciedlenia w tych tekstach cech własnego języka, co daje podstawy do wnioskowania o próbie stworzenia normy.

Podkreślmy jeszcze jeden ważny aspekt badania – rola języka cerkiewnosłowiańskiego w kształtowaniu się normy języków literackich Słowian wschodnich była zróżnicowana. Jeśli ukraiński i białoruski język literacki opierają się na lokalnych dialektach, a język cerkiewnosłowiański znajdował się na uboczu ukraińskiej i białoruskiej narodowej tradycji językowej, to w przypadku języka rosyjskiego było odwrotnie – cerkiewnosłowiański stał się podstawą literackiego języka rosyjskiego.

Dwie różne drogi rozwoju języków literackich i standardów mówionych wynikają z odrębnych uwarunkowań kulturowych. Język cerkiewnosłowiański przyszedł na Ruś Kijowską, która już w tym okresie miała rozwinięty kod komunikacji: język ruski-ukraiński, ruski-białoruski, ruski-nowogrodzki. O istnieniu mówionych standardów w tym czasie świadczą m.in. zapiski na ścianach Sofii Kijowskiej, o czym już wspominaliśmy. Księstwa Moskiewskiego wówczas jeszcze nie było. W momencie jego powstania (1213) tworząca je społeczność była wieloetniczna, posługiwała się różnymi etnolektami. Język cerkiewnosłowiański odgrywał tam więc rolę kodyfikacyjną dla języka mówionego. Stąd – nawet w gwarach rosyjskich – liczne są cerkiewizmy. Z czasem język ten zaczął pospolicieć, tworząc finalnie współczesny standard języka rosyjskiego. Proces ten rozpoczął się na większą skalę w XVIII w. (Michaił Łomonosow i jego teoria trzech stylów), a rozwinął się dopiero w wieku XIX dzięki m.in. Aleksandrowi Puszkiniowi i Fiodorowi Tiutczewowi, dlatego o początku rosyjskiego języka literackiego należy mówić jeśli nie od XIX, to od połowy XVIII w. Aż do XVIII w. elementy ludowo-potoczne nie przeniknęły (lub przeniknęły w niewielkim stopniu) do tekstów pisma moskiewskiego, dlatego tak trudno jest wyróżnić zabytki języka cerkiewnosłowiańskiego redakcji rosyjskiej, np. w XIV–XV w.

W przypadku literackich języków białoruskiego i ukraińskiego (Nowogród, jak pisaliśmy wyżej, został zniszczony przez Księstwo Moskiewskie) proces był bardziej złożony – oba te narody musiały samodzielnie wypracować normę pisaną, za wzór mając język cerkiewnosłowiański. Być może, wobec częściowego rozumienia cerkiewszczyzny przez dawnych pisarzy, myśleli oni, że uda się ukształtować normę pisemną swojego języka przez nanoszenie jego cech do tekstu cerkiewnosłowiańskiego. Próby te podejmowane były już od XI w., ale widocznie nie w pełni satysfakcjonowały pisarzy. Od XIV w. spotyka się więc zabytki w języku cerkiewnosłowiańskim, w których skrybowie już nie tylko odzwierciedlali wybrane cechy fonetyczne czy morfologiczne, ale też zamieszczali całe fragmenty (nawet kilka stron) pisane „po swojemu”. Należy tu mówić o świadomej działalności skryby, który do struktury języka cerkiewnosłowiańskiego wprowadzał swoją normę rusko-ukraińską.

Właśnie ten fakt, że już od XIV w. znaleźć można stosunkowo dużo reprezentatywnych tekstów z wyraźnymi śladami dialektów lokalnych, dał podstawy

do sformułowania tezy o umiejscowieniu początków narodowych języków literackich białoruskiego i ukraińskiego dopiero w XIV w. Teorie te zostały rozpropagowane w okresie radzieckim³⁵, a następnie bezkrytycznie powtarzane były również przez historyków języka z Ukrainy i Białorusi. Wcześniejszy miał być wspólny okres staroruski z językiem literackim i pisanym wspólnym dla Słowian wschodnich. Język ten – w dużej mierze cerkiewnosłowiański – uznawany jest w nauce rosyjskiej za początki nieprzerwanego rozwoju literackiego języka rosyjskiego – i tak koło się zamyka.

W poszukiwaniu normy – cechy języka ukraińskiego w najstarszych zabytkach cerkiewnosłowiańskich wydania rusko-ukraińskiego

W językoznawstwie historycznym ugruntowane jest stwierdzenie, że na podstawie cech fonetycznych i morfologicznych odzwierciedlonych w zabytkach powstających od XIV w. możliwe jest określenie przynależności językowej dzieła³⁶. Cechy te jednak nie pojawiły się w tekstach XIV w. znikąd – można je znaleźć w tekstach ukraińskiej redakcji języka cerkiewnosłowiańskiego z XI w., a więc – jakkolwiek paradoksalnie by to brzmiało – mogą one nadawać się do badań nad kształtowaniem się norm ukraińskiego języka literackiego. Próby odzwierciedlenia miejscowej rodzimej wymowy, podejmowane przez najwcześniejszych skrybów, unaocznily ówczesne możliwości, potencjał rozwoju pisma i być może stały się impulsem do późniejszego, śmielszego wdrażania cech własnego języka w piśmie.

Na fakt, że teksty cerkiewnosłowiańskie z XI w. odzwierciedlają cechy języka ukraińskiego, badacze już zwracali uwagę³⁷. Obecnie jednak zwiększona dostępność źródeł (wydania faksymilowe, zdigitalizowane kopie tekstów z XI w., otwarcie archiwów na pracę z oryginałami) umożliwia rewizję i wyjście z kręgu powtarzanych dawnych ustaleń. Zwracamy uwagę na cechy dialektalne, które legły u podstaw norm literackiego języka ukraińskiego. Zgodnie z naszą tezą fakt pojawienia się cechy

³⁵ Б.А. Плотнікаў, Л.А. Антанюк, *Беларуская мова. Лінгвістычны кампендыум*, Мінск 2003, s. 55–56.

³⁶ У.В. Анічэнка, *Беларуска-ўкраінскія пісьмова-моўныя сувязі*, Мінск 1969, s. 22; В.М. Мойсіенко, *Фонетична система українських поліських говорів у XVI–XVII ст.*, Житомир 2006, s. 336.

³⁷ А. Крымській, *Українська граматика...*, op. cit.; П.О. Бузук, *Про мову...*, op. cit.; М.А. Жовтобрюх, *Фонетика*, op. cit.; Ю. Шевельов, *Історична...*, op. cit.; В.В. Німчук, *Походження...*, op. cit.; Г. Півторак, *Формування...*, op. cit.

językowej i wzrostu liczby jej utrwaleń w następnych stuleciach świadczy o dążeniach skrybów do stworzenia normy wymowy języka ojczystego.

Przypominamy, że analizujemy tylko teksty zachowane w oryginale, których czas (XI w.) i miejsce (Kijów) powstania nie budzą w slawistyce wątpliwości. Oprócz cerkiewnosłowiańskich kontekstowo załączamy dostępne przykłady inskrypcji z soboru św. Zofii w Kijowie, które datowane są na XI–XIII w.

Poniżej zaprezentujemy jedynie wykaz wybranych przykładów dokumentujących kolejne zjawiska językowe z zakresu fonetyki i morfologii, które występują zarówno w najstarszych zabytkach, jak i we współczesnym języku ukraińskim. Dla przejrzystości rezygnujemy z szerszego opisu i charakterystyki pochodzenia czy rozprzestrzeniania wskazanych cech w dialektach, poza miejscami, w których jest to niezbędne. Opis ten umieścimy w planowanej monografii z zakresu kształtowania się normy języka ukraińskiego.

Fonetyka

Realizacja *jać

W języku ukraińskim etymologiczne *ě dało różne refleksy. Normą języka ukraińskiego jest realizacja [i] niezależnie od pozycji w wyrazie³⁸. Znacznie bardziej złożony obraz refleksacji dawnego *ě występuje w ukraińskich dialektach, np. w dialektach polskich (północnoukraińskich). W Kijowie zaświadczonych jest wiele innych realizacji poza [i]. W pozycji akcentowanej: **u** – *ричка, 'билиї; ê* – *л'ѣс, пр'іст'рѣт, мо'їѣ 'рук'і; ê* ze wstawnym **ũ** po wargowych – *в'їѣра, тоб'їѣ; ie* – *д'іед, ue* – *ричка*. W pozycji akcentowanej zazwyczaj **e** – *де'док, бе'да, вед'по*³⁹.

XI w.

- *гь* – *и: нициї* (Ізб. 1073: 5), *въ вѣри* (Ізб. 1073: 17зв.), *посмиавъса* (Ізб. 1073: 115), *нимаѣ* (Ізб. 1073: 142), *видыи* (Ізб. 1073: 149), *исцили* (Ізб. 1073: 162),

³⁸ Е.Ф. Карский, *Что такое древнее западнорусское наречие*, [w:] idem, *Труды по белорусскому и другим славянским языкам*, Москва 1962, s. 548; Ф. Филин, *Происхождение русского, украинского и белорусского языков*, Ленинград 1972, s. 175; М.А. Жовтобрюх, *Фонетика...*, op. cit., s. 270; *Сучасна українська літературна мова*, red. А.П. Грищенко, Київ 1993, s. 49; М.А. Жовтобрюх, О.Т. Волох, С.П. Самійленко, І.І. Слинко, *Історична граматика української мови*, Київ 1980, s. 87.

³⁹ *Атлас української мови*, Київ 1984, т. I, s. 3–10; т. III, част. 3, s. 6; В.М. Мойсієнко, *Історична діалектологія української мови. Північне (поліське) наріччя*, Київ 2016, s. 62–63.

оутишиєниѣж (Ізб 1073: 199зв.), процвитаѣя (Ізб. 1076: 184), въ мироу 'помірно' (Ізб. 1076: 237зв.);

- въ конѣстанѣтѣни градѣ ... въ конѣстанѣтѣнѣ градѣ (Ізб. 1073: 23), ѡви (przysł.) (АЄ 1092: 98), о сѣси (АЄ 1092: 126зв.);
- до моуѣсиа (Ізб. 1073: 176), андрѣиа (Ізб. 1073: 261зв.), матѣиа (Ізб. 1073: 262);
- столицѣ > столицѣ (РС: 16зв.а–б);
- ѣ – е: ѣды (РС: 106), ѡ нѣе (РС: 46), с оное страны (РС: 14а), оученики свое (РС: 2зв.а), грѣхы свое (РС: 106), въ вѣрѣ (Ізб. 1073: 8зв.), явѣне (Ізб. 1073: 12зв.), тебѣ ... тобѣ /Д.одн./ (Ізб. 1073: 15зв.б), вѣроуѣж (Ізб. 1073: 21зв.а), въ ефѣсе (Ізб. 1073: 23зв.б), тебѣ (АЄ 1092: 30, 40зв.) – С. Ір., себѣ (АЄ 1092: 91, 105) – С. Ір., о таинѣ (АЄ 1092: 101);
- analogicznie zapisy graffiti na ścianach Sofii Kijowskiej z XI w.: *господи помози стефану греинамоу*⁴⁰.

XII–pocz. XIII w.

- ѣ – и: тѣмофеовѣж (ХА: 9), навѣлови (ХА: 13), потѣрпѣте ... тѣрпѣниѣю (ХА: 51), о чади (ХА: 255); въ корѣнѣфи (ВО: 158зв.), никѣто (ВО: 192), свѣдѣтели (ВО: 184зв.), свѣдѣтѣль (ГВС: 175), въ комѣрѣози (ГВС: 145зв.), изѣдаѣють (ГВС: 143зв.), прѣидѣтъмѣ (ГВС: 101);
- analogicznie zapisy graffiti na ścianach Sofii Kijowskiej z XII–XIII w.: *рабу николи*⁴¹;
- ѣ – е-: имѣиши (ХА: 122), не владѣтъ (ХА: 147зв.), лѣгѣкою печали (ХА: 179), неѣзмѣрѣниѣи (ВО: 3), оу тебѣ (ВО: 149), засвѣдѣтельствова (ВО: 155зв.), прѣгрѣшѣни (ВО: 257), к тебѣ (ГВС: 32зв., 38);
- analogicznie zapisy graffiti na ścianach Sofii Kijowskiej z XII w.: *грѣхы, дѣлы, грѣшѣника*⁴².

Kontynuanty dawnych *i – *y

Spłynięcie dawnych *y (nieprzedniego rzędu) i *i (przedniego rzędu) w jeden dźwięk [y] (przedni środkowy rząd, średniowysokiego poziomu) wraz z ikawizmem jest jedną z najbardziej charakterystycznych cech ukraińskiego wokalizmu. Zjawisko to jest

⁴⁰ Н.М. Нікітєнко, В.В. Корнієнко, *Найдавніші графіті Софії Київської та датування собору*, [w:] *Софійські читання*, red. Н.М. Нікітєнко, вип. 4, Київ 2009, s. 428.

⁴¹ В.В. Корнієнко, *Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.)*, част. IV, *Прїдїл архангєла Михаїла*, Київ 2015, s. 85.

⁴² Ibidem, s. 16, 35.

rozpowszechnione w większości dialektów języka ukraińskiego, we współczesnym języku ukraińskim taka realizacja jest normą⁴³.

XI w.

- и – ы: *мужь єи правьдивь си* (РЄ XI: 4), *члкъ сы правьдьни* (РЄ XI: 6), *ныже* (РЄ XI: 8), *мъногашьди* (ОЄ 1056–1057: 73), *ти ли съмъєши* (Ізб. 1073: 87), *въспытань* (Ізб. 1073: 92), *трызны* (Ізб. 1073: 92), *находили* (Ізб. 1073: 109), *язикъ* (Ізб. 1073: 110), *плътолюбыя* (Ізб. 1073: 135), *давыда* (Ізб. 1073: 142), *выны* (Ізб. 1073: 154зв.), *рикаю* (Ізб. 1073: 180), *прикриває* (Ізб. 1073: 185), *землямърыи* (Ізб. 1073: 203зв.), *риба* (Ізб. 1073: 251), *шалтира* (Ізб. 1073: 253зв.), *пронирливии* (Ізб. 1076: 249), *постыдыть ся* (АЄ 1092: 80зв.), *годыны* (АЄ 1092: 111), *рызы* (АЄ 1092: 102зв., 118), *рибы* (АЄ 1092: 163), *статырь* (АЄ 1092: 42), *оупокрыти* (АЄ 1092: 75).

XII–почз. XIII w.

- *бывати руками* (ХА: 3), *хотлицихъ быти* (ХА: 35), *вы ... моучены* (ХА: 59), *ѡкриль* (ХА: 140зв.) і *ѡкрываєтьса* (ХА: 142), *расъны* (ВО: 35зв.), *звонды* (ВО: 71), *ми молимъ* (ВО: 150зв.), *слишати да слышитъ* (ВО: 158зв.), *не вниде ... и вниде* (ВО: 186), *китъ* (ВО: 144), *о лицемърыхъ* (ГВС: 86зв.), *лицемърихъ* (ГВС: 87);
- analogicznie zapisy graffiti na ścianach Sofii Kijowskiej: *єлы – єлико* (jeśli)⁴⁴.

Zbliżenie artykulacji [e], [и]

Zjawisko zbliżenia artykulacji nieakcentowanych *e*, *и* jest powszechne w większości dialektów języka ukraińskiego, jest normą współczesnego języka ukraińskiego⁴⁵.

XI w.

- *капєлине* (РЄ XI: 1, zob. łac. *Capitolina*), *капєтолинъ* (АЄ 1092: 136зв.), *нарчєшии* (Ізб. 1073: 112), *на кристъ* (Ізб. 1076: 157), *властиминъ* (Ізб. 1076: 130зв.).

⁴³ *Атлас...*, op. cit., т. I, s. 41–44; т. III, част. III, s. 5; М.А. Жовтобрюх, О.Т. Волох, С.П. Самійленко, І.І. Слинко, *Історична граматика...*, op. cit., s. 790.

⁴⁴ В.В. Корнієнко, *Корпус...*, op. cit., s. 143.

⁴⁵ *Атлас...*, op. cit., т. I, s. 41–44.

XII–pocz. XIII w.

- *дхѣмь бжѣиємь* (ХА: 116зв.), *къ боудоуици славѣ* (ХА: 117), *оцѣмь прѣданиємь* (ХА: 198), *дхѣмь бжѣиємь* (ВО: 78), *въ коренѣѣ* (ВО: 169зв.), *людѣмь проходаицемь поицимь* (ВО: 27), *ѣа възспѣвати* (ВО: 47зв.), *иж(u>ю)* (ГВС: 2зв.), *вы ѡправдающеи* (ГВС: 135зв.), *бесѣдоуицима* (ГВС: 3зв.), w formie N. I. podwójnej, w miejscu oczekiwanej końcówki: *-ема*;
- analogicznie zapisy graffiti na ścianach Sofii Kijowskiej z XII w.: *ѡелемона* < /gr. Φιλήμων/⁴⁶.

Przejście e > o po spółgłoskach szczelinowych

Współczesny ukraiński język literacki charakteryzuje się pisownią i wymową [o] po sybilantach i [j] przed etymologicznie twardymi: *жолудь* (< *желудь*), *його* (< *его*) i odpowiednio [e] przed historycznie miękkimi: *пиениця*, *книжечка*⁴⁷.

XI w.

- w korzeniach wyrazów: *чоловѣка* (Ізб. 1073: 179зв.), *жона* (Ізб. 1076: 181зв.), *шьпѣтьникъ* ‘plotkarz’ (Ізб. 1076)⁴⁸.

XII–pocz. XIII w.

- w korzeniach i zakończeniach wyrazów: *сѣвѣдѣтельствоуицѡмоу* (ХА: 3), *ицоуцѡмоу* (ХА: 59), *мънѣшѡмоу* (ХА: 94, 119зв.), *кланяицѡмъса* (ВО: 104), *просѣщѡнѣ* (ВО: 270), *блажѡнѣ будѣши* (ГВС: 117).

Twardość/miękkość spółgłosek przedniojęzykowych przed spółgłoskami drżącymi

W języku ukraińskim twarda wymowa dawnych częściowo zmiękczonej spółgłosek przedniojęzykowych przed e, i jest obecnie normą literacką.

XI w.

- *ведѣ лѣди ... сѣ иими ... къ иимь ... прогнѣва ... лѣвашѣ ... але: помъни ... молитвѣникъ ... издрѣили* (8), *сѣѣдинѣниємь ... явлѣниѣ але: не подѣлежи*

⁴⁶ В.В. Корнієнко, *Корпус...*, op. cit., s. 24.

⁴⁷ *Сучасна українська літературна мова*, op. cit., s. 50; *Сучасна українська літературна мова*, red. М.Я. Плющ, Київ 2003, s. 71.

⁴⁸ Ю. Шевельов, *Исторична...*, op. cit., s. 201.

(Ізб. 1073: 8зв.), землѣ ale: глѣа (Ізб. 1073: 9зв.), земляѣ (Ізб. 1073: 54зв.), гнѣвъъ (2×) у нѣго ... отъ нѣго ale: възненавидѣъ ... не недостойнѣъ ... не имать (Ізб. 1073: 28зв.) къ нѣмоу ... ѿ нѣго ale: принеси (АЄ 1092: 78зв.), ослаблена ... ослабленныи, ale: лежаше (АЄ 1092: 79);

- zapis *я* po *л' і н'*: въ ближня (АЄ 1092: 78зв.), славляхоу (АЄ 1092: 79зв.);
- konsekwentnie zachowany grafem *л* w miejscu, gdzie zapis ten odzwierciedla etymologiczne zapisy: изгона (АЄ 1092: 78зв.), събирашася (АЄ 1092: 79), сьдаща (АЄ 1092: 79зв.);
- konsekwentne stosowanie *а* po spółgłoskach szczelinowych, niezależnie od tego, czy pochodzi ono z **ę*, czy z **'а*: знаша (АЄ 1092: 78зв.), ѿкрыша ... чадо (АЄ 1092: 79).

XII–pocz. XIII w.

- прѣстоуплѣнїна (ХА: 188), на земли (ХА: 238), прѣставль (ХА: 1), сьвѣдѣтельства (ХА: 4, 21, 26зв., 80), оуподобльшася (ХА: 3зв.), попзы мольша же са (ХА: 4зв.), больша (ХА: 6зв.), приємли (ХА: 8зв., 25), людьми (ХА: 13, 21), люди (ХА: 24), исправлю (ХА: 6), люבודѣнїна (ХА: 6), блюсти (ХА: 6зв.), въ нѣмь (ХА: 15, 33зв., 73), съ нїми (ХА: 23зв.), глѣа ... глѣмь (ХА: 51), прадѣдынии вѣрѣ (ХА: 87), к нїмъ (ХА: 13), дрѣвнїихъ (ХА: 6, 81зв.), днѣшнїи днѣ (ХА: 19зв., 21зв.), възнѣшнїихъ (ХА: 34зв.), исплнѣюса (ХА: 10).

Realizacja *ь, ѣ* przed *ј* (*ǫ, ѣ*)

Realizacja *ь, ѣ* przed *ј* > [*ǫ*], [*ѣ*] to cecha typowa już dla najstarszego pisma rusko-ukraińskiego.

XI w.

- *повиты и* (РЄ XI: 5), *поиты и* (РЄ XI: 12), *прииты и руку* (РЄ XI: 15), *нарекути има* (РЄ XI: 4зв.), *вы истиноу* (АЄ 1092: 1зв.), *поиты и* (АЄ 1092: 154), *почътетѣ и оцѣ* (АЄ 1092: 11зв.), *молахоути и глѣоще* (АЄ 1092: 31зв.), *и оубиютѣ и* (АЄ 1092: 38зв.), *и дастѣ и мѣри* (АЄ 1092: 51), *и назирахоути и кънижници ... аще ... исцилитѣ и* (АЄ 1092: 51зв.), *вазахоути и оужи железны* (АЄ 1092: 56).

XII–pocz. XIII w.

- *молахоути и* (ХА: 12), *молахомы имы* (ХА: 23), *оубыютѣ и* (ХА: 28зв.), *ѿрѣшитѣ и* (ХА: 31зв.), *помажють и* (ВО: 174), *вънчалы и* (ВО: 155зв.), *приятѣ и* (ВО: 162).

Przejście nagłosowego e > o

W literackim języku ukraińskim i jego dialektach odzwierciedlenie tego zjawiska jest normą.

XI w.

- e > o: *одинъ* (Izb. 1076: 168), *одного* (Izb. 1076: 240).

XII–pocz. XIII w.

- e > o: *вы одино юсте* (XA: 203).

Morfologia

Zapis języka cerkiewnosłowiańskiego opierał się na zasadzie etymologiczno-morfologicznej, dlatego prób odzwierciedlenia zjawiska żywego języka na poziomie morfologii jest mniej. Wprowadzanie do tekstów o charakterze religijnym cech morfologicznych było bowiem de facto złamaniem podstawowej zasady zapisu cerkiewnosłowiańskiego.

Formy Celownika liczby pojedynczej -ovi, -evi

Końcówka ta jest normą ukraińskiego języka literackiego i jest używana w formach Celownika i Miejscownika liczby pojedynczej równoległe z zakończeniami -y, -ю.

XI w.

- *иосифови* (РЄ XI: 4), *авраамови* (ОЄ 1056–1057: 254), *уродови* (ОЄ 1056–1057: 287), *моужєви* (ОЄ 1056–1057: 269), *моусєови* (Izb. 1073: 64), *петрови* (Izb. 1073: 239зв.), *господєви* (Izb. 1073: 29зв.), *израилєви* (Izb. 1073: 51зв.), *конєви* (Izb. 1076: 2), *моужєви* (Izb. 1076: 159зв.), *олтарєви* (Izb. 1076: 188зв.), *уродови* (АЄ 1092: 54зв.), *иєрєови* (АЄ 1092: 78зв.), *синови* (АЄ 1092: 87зв.), *петрови* (АЄ 1092: 95зв.), *моужєви* (АЄ 1092: 18), *кєсарєви* (АЄ 1092: 42);
- analogicznie zapisy graffiti na ścianach Sofii Kijowskiej z XI w.: *петровви*, *иванъви*, *андрєєв[u]*⁴⁹.

⁴⁹ Н.М. Нікітенко, В.В. Корнієнко, *Найдавніші графіті...*, op. cit., s. 422, 427; В.В. Корнієнко, *Корпус...*, op. cit., s. 16.

XII–pocz. XIII w.

- *зѣи* (XA: 4зв.), *павьлови* (XA: 13, 32), *тимофеевъ* (XA: 9зв.), *снѣви* (ГВС: 9), *мирові* (ГВС: 26).

Formy wołacza

Forma wołacza odzwierciedlona powszechnie w najstarszych tekstach pisanych jest normą we współczesnym ukraińskim języku literackim.

XI w.

- *рабе, роде, друже, чловѣче, сыноу* (ОЕ 1056–1057: Востоков, 3), *вѣдѣко* (АЕ 1092: 156зв.), *друже* (АЕ 1092: 45), *диѣ* (АЕ 1092: 59зв.), *жено* (АЕ 1092: 60зв.), *захарие* (АЕ 1092: 166);
- analogicznie zapisy graffiti na ścianach Sofii Kijowskiej z XI w.: *влдыко*⁵⁰.

XII–pocz. XIII w.

- *сауле брате* (XA: 26), *агрипто црѣо* (XA: 33зв.), *свѣрстѣнице* (XA: 230), *законодавѣцю мосѣю* (ВО: 3зв.), *стѣя двѣце* (ВО: 7зв.), *невѣсто* (ВО: 91), *петре* (ВО: 134), *стѣно ... славо* (ВО: 10);
- analogicznie zapisy graffiti na ścianach Sofii Kijowskiej z XII w.: *коупри[а]не*⁵¹.

Końcówki *ѣ* (> *i*) w Dopelniaczu liczby pojedynczej rzeczowników z tematem *jā-*

Rzeczowniki z dawnymi tematami **-ja-* w Dopelniaczu liczby pojedynczej w języku cerkiewnosłowiańskim miały przyjętą jeszcze z okresu prasłowiańskiego końcówkę **-ě*. W języku ukraińskim końcówka ta przyjęła postać *-i*. Taka forma jest obecnie normą⁵².

XI w.

- *стѣи недѣль* (РЄ XI: 1зв.), *ни єдино пользѣ* (РЄ XI: 2), *творите стѣзѣ єго* (РЄ XI: 9зв., 10зв.), *недѣль* (АЕ 1092: 86зв.), *мѣнцѣ* (АЕ 1092: 169), *захарѣ* (АЕ 1092: 167).

⁵⁰ Ibidem, s. 55.

⁵¹ Ibidem.

⁵² С.П. Бевзенко, А.П. Грищенко, Т.Б. Лукінова, В.В. Німчук, В.М. Русанівський, С.П. Самійленко, *Історія української мови. Морфологія*, Київ 1979, s. 75.

XII–pocz. XIII w.

- *ѡ чашѣ* (XA: 158зв.), *не имѣша землѣ* (ГБС: 52зв.).

Formy czasowników w 3. osobie liczby pojedynczej czasu teraźniejszego

We współczesnym ukraińskim języku literackim i jego dialektach charakterystyczną końcówką czasownika 3. osoby liczby pojedynczej czasu teraźniejszego jest *-e*, która pojawiła się najwyraźniej w okresie prasłowiańskim, o czym świadczy jej powszechność w gwarach większości języków słowiańskich⁵³, z wyjątkiem bułgarskiego, stanowiącego przeciwieństwo wzorzec dla cerkiewnosłowiańszczyzny.

XI w.

- *напише* (ОС 1056–1057: 294зв.), *нарицае* (Ізб. 1073: 7зв.), *бѣде* (Ізб. 1073: 10зв.), *сѣвѣришае* (Ізб. 1073: 12зв.), *бывае* (Ізб. 1073: 15), *да си покоушае* (Ізб. 1073: 17зв.), *трьбуе* (Ізб. 1073: 29), *писано бо є* (Ізб. 1073: 40), *оубивае* (Ізб. 1073: 111).

XII–pocz. XIII w.

- *блѣговѣстоуе* (XA: 1зв.), *что є смотрење* (XA: 214 зв.), *моиси пише* (XA: 121зв.), *никто може* (XA: 159), *величае* (ВО: 13зв.), *оубьє вы* (ВО: 200), *что є тобѣ* (ВО: 194).

Formy zaimkowe w Celowniku i Miejsowniku liczby pojedynczej *тобѣ, собѣ*

W języku ukraińskim zaimki osobowy (ty) i zwrotny (samo) w formie Celownika liczby pojedynczej zachowały dawne formy z rdzeniem *-o-* *тобѣ, собѣ*, które występowały jeszcze w języku prasłowiańskim⁵⁴.

⁵³ Por. M.A. Жовтобрюх, О.Т. Волох, С.П. Самійленко, І.І. Слинько, *Історична грамати́ка...*, op. cit., s. 203–204; W. Kuraszkiewicz, *Ruthenica. Studia z historycznej i współczesnej dialektologii wschodniosłowiańskiej*, Warszawa 1985, s. 208; В.И. Борковский, П.С. Кузнецов, *Историческая грамматика русского языка*, Москва 1965, s. 314–315; О. Безпалько, М. Бойчук, М. Жовтобрюх, С. Самійленко, І. Тараненко, *Історична грамати́ка української мови*, Київ 1962, s. 333.

⁵⁴ M.A. Жовтобрюх, О.Т. Волох, С.П. Самійленко, І.І. Слинько, *Історична грамати́ка...*, op. cit., s. 159, 254.

XI w.

- pisownia *мобрь*, *собрь* jest poświadczona we wszystkich cerkiewnosłowiańskich tekstach ukraińskiej redakcji z XI w., przepisywanych w skryptoriach w Kijowie⁵⁵.

XII–pocz. XIII w.

- z czasem w późniejszych tekstach z XII i XIII w. stają się one bardzo częste, a od XIV w. dominują, wypierając niemal całkowicie formy *мебрь*, *себрь*: *мобрь* (XA: 3зв., 20зв., 28зв., 29зв., 47, 95, ...), *собрь* (XA: 12зв., 21, 23зв., 27зв., 47, 70зв., ...), *тобрь* (ГБС: 48зв., 50зв., 64зв., 66зв., 73зв., 74зв., 80зв., 81, 92зв., ...), *собрь* (ГБС: 14–2, 60, 108, 175зв., (w) *собрь* 17–2, 18, 27, 101, ...).

Wnioski

Zaproponowane w tekście badanie zawiera nową, uszczegółowioną analizę, uzupełniającą znacznie poprzednie badania dotyczące odzwierciedlenia cech żywego języka ruskiego-ukraińskiego (uzusu) w tekstach pisanych, od XI w. poczynając. Podejmując badanie, dążyliśmy nie tylko do weryfikacji wcześniejszych ustaleń, ale i do zmiany paradygmatu badań.

Mimo postępu badań w dziedzinie slawistyki wciąż pojawia się teza o wspólnym języku wschodnich Słowian funkcjonującym do XIV w. Teza ta, powstała jeszcze w wieku XIX i w zasadzie obalona przez naukowców z różnych krajów, stale wraca w pozostającej pod wpływem ideologii rosyjskiej narracji naukowej i służy jako narzędzie ekspansji politycznej, która przywraca rzekomą „odwieczną wspólnotę kulturową”.

Warto w tym kontekście zauważyć, że wśród znakomitej większości badaczy od dawna panuje zgoda co do tego, że mówiony język ukraiński – uzus powstał znacznie wcześniej niż w XIV w., o czym świadczą zauważone przez badaczy „naruszenia” niepisanych zasad zapisu (ortografii) dawnych tekstów. Owe „naruszenia” traktowano jako „błędy” pisarzy, które pozwalają współczesnym badaczom rekonstruować język mówiony przodków dzisiejszych Ukraińców.

W naszym badaniu przyjęliśmy inne założenie. Wyszliśmy od oceny sytuacji lingwokulturowej Rusi Kijowskiej w XI w., przyjmując, że język cerkiewnosłowiański,

⁵⁵ Я.П. Запаско, *Українська рукописна книга*, Львів 1995, s. 127, 133, 155, 160; М.А. Соколова, *К истории русского языка в XII в.*, [w:] *Известия по русскому языку и словесности*, т. III, кн. 1, ред. С.П. Микуцкий, П.П. Дубровский, И.И. Срезневский, М.П. Погодин, Ленинград 1930, s. 114, 127.

mimo iż był obcym systemem językowym, był przez edukowanych pisarzy Rusinów uznawany za zrozumiały, a częściowo pozwalający na odzwierciedlenie cech języka rodzimego. Pamiętajmy, że i dziś pisana forma języka ogólnego jest staranniejsza, bardziej opracowana niż wypowiedź ustna.

W cerkiewnosłowiańszczyźnie zaznaczano więc te same cechy, które odzwierciedlenie mają w zachowanych do dziś świadectwach zapisanych w języku własnym przodków dzisiejszych Ukraińców – na murach soboru Sofii Kijowskiej. Uważamy za słuszną tezę, że norma literackiego języka ukraińskiego tworzyła się stopniowo, niejako dwutorowo: zabiegi piśmiennicze z tekstów o charakterze świeckim dawały impuls do zaznaczania podobnych cech w tekstach cerkiewnosłowiańskich i odwrotnie – niektóre zabiegi skrybów przygotowujących teksty w języku cerkiewnosłowiańskim przedostawały się do piśmiennictwa o charakterze świeckim.

Przyjmując ustalenia polskich badaczy opisujących kształtowanie się literackiego języka polskiego, uznajemy, że moment pojawienia się języka literackiego to moment pojawienia się pierwszej normy tego języka. Zaświadczone w tekstach cerkiewnosłowiańskich cechy legły u podstaw języka ukraińskiego. Ich umieszczenie nie było przypadkowe – nie były to zwykłe błędy.

By móc formułować wnioski w sposób niepodważalny, przedmiotem analizy postanowiliśmy uczynić teksty dokładnie datowane oraz dokładnie zlokalizowane, tj. takie, których powstanie w skrytoriach kijowskich nie budzi zastrzeżeń badaczy. Źródłami niniejszego badania były więc Ewangeliarz Reimski z pierwszej połowy XI w., Ewangeliarz Ostromira (1056–1057), Izborniki Światosława (1073, 1076), Ewangeliarz Archangielski (1092), a także zabytki z XII–początku XIII w. odzwierciedlające cechy, które legły u podstaw normy języka ukraińskiego (Apostoł Krystynopolski, Oktoich Wiedeński, Ewangeliarz Halicko-Wołyński).

Zaprezentowane w badaniu teksty dowodzą, że liczba odzwierciedleń narasta w czasie, rozszerza się gama sposobów oddawania zjawisk rodzimych. Należy więc uznać, że było to świadome działanie pisarzy dążących do „oswojenia” tekstów. Na podstawie dokonanej analizy uważamy, że teksty w języku cerkiewnosłowiańskim ukraińskiej redakcji stanowią źródło do badań kształtowania się ukraińskiego języka literackiego.

Tym samym powstanie ukraińskiego języka literackiego datujemy na wiek XI. Proces rozwoju normy tego języka trwa w sposób nieprzerwany – mimo różnych warunków do jego rozwoju w wybranych okresach historycznych – aż do dziś.

Bibliografia

Zabytki

- АЄ 1092 – *Архангельское Евангелие 1092 года*, исследования, древнерусский текст, словоуказатели, изд. подгот. Л.П. Жуковская, Т.Л. Миронова, Москва 1997.
- ВО – *Віденський Октоїх. Codex Vindobonensis Slavicus 37*, видання факсимільного типу, Київ 2019.
- ГВС – *Галицько-Волинське Євангеліє*, зберігається в бібліотеці Державної Третяковської галереї (Росія), ГТГ К-5348.
- Ізб. 1073 – *Изборник Святослава 1073 года*, факсимильное издание, Москва 1983.
- Ізб. 1076 – *Изборник 1076 года*, издание подготовили В.С. Гольщенко, Е.Ф. Дубровина, В.Г. Демьянов, Г.Ф. Нефедов, Москва 1965.
- ОЄ 1056–1057 – *Остромирово Євангеліє 1056–1057 зз.*, фотолитографическое издание, С.-Петербург 1889.
- РЄ XI – *Реймське Євангеліє*, видання факсимільного типу, дослідження, у 2 томах, Київ 2019.
- ХА – Христинопільський Апостол, 291 арк., зберігається у фондах Львівського історичного музею (рук. 39), 8 арк. у Національній бібліотеці України ім. В. Вернадського в Києві.

Literatura

- Getka J., *Obalić mity, paradygmaty i dogmaty. Humanistyka wobec wyzwań rosyjsko-ukraińskiej wojny hybrydowej. Uwagi na marginesie polsko-ukraińskich kontaktów kulturowych*, [w:] *W poszukiwaniu tożsamości Europy Środkowo-Wschodniej. Tom jubileuszowy z okazji dwudziestolecia Katedry Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego*, red. J. Getka, J. Grzybowski, Warszawa 2022, s. 15–45.
- Getka J., *U progu modernizacji. Ruskojęzyczne drukarstwo bazylikańskie XVIII wieku*, Warszawa 2017.
- Getka J., Darczewska J., *Ruś porwana? Rosyjska wojna o tożsamość Ukrainy*, Warszawa 2022.
- Getka J., Moisiienko V., *Origins of the Ukrainian Literary Language in the Context of the Polish Hypothesis on Genesis Polish Literary Language*, „Українська полоністика” 2020, nr 17, s. 27–39.
- Grand Principality of Moscow*, Britannica, <https://www.britannica.com/place/Grand-Principality-of-Moscow> (dostęp: 5.07.2023).
- Heller M., *Historia Imperium Rosyjskiego*, Warszawa 2002.
- Jaworski S., *Terminy literackie*, Warszawa 1990.
- Krause T.B., Slocum J., *Old Russian Online. Series Introduction*, Texas Liberal Arts, <https://lrc.la.utexas.edu/eieol/oruol> (dostęp: 24.02.2023).
- Kuraszkiewicz W., *Ruthenica. Studia z historycznej i współczesnej dialektologii wschodniosłowiańskiej*, Warszawa 1985.
- Kuraszkiewicz W., *Tło społeczne rozwoju polskiego języka literackiego*, [w:] W. Kuraszkiewicz, *Polski język literacki*, Warszawa–Poznań 1986, s. 129–179.
- Nowak A., *Dzieje Polski*, t. 4, Kraków 2019.

- Old Russian*, Britannica, <https://www.britannica.com/topic/Old-Russian> (dostęp: 24.02.2023).
- Pipes R., *Rosja carów*, Warszawa 2006.
- Podhorodecki L., *Dzieje Ukrainy*, Warszawa 2022.
- SIL online*, Summer Institute of Linguistics, <https://iso639-3.sil.org/code/orv> (dostęp: 24.02.2023).
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 9, *Rosyja*, Warszawa 1888.
- Słownik terminów literackich*, red. J. Sławiński, wyd. 2, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1988.
- Stieber Z., *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich*, Warszawa 1979.
- Toporišič J., *Enciklopedija slovenskega jezika*, red. K. Dolinar, Lublana 1992.
- Urbańczyk S., *W sprawie polskiego języka literackiego. 1. O dawności dialektu kulturalnego*, „*Język Polski*” 1950, t. 30, z. 3, s. 97–109.
- Walczak B., *Geneza polskiego języka literackiego*, „*Teksty Drugie. Teoria literatury, krytyka, interpretacja*” 1994, nr 3 (27), s. 35–47.
- Анічэнка У.В., *Беларуска-ўкраінскія пісьмова-моўныя сувязі*, Мінск 1979.
- Атлас української мови*, т. I, Київ 1984; т. II, Київ 1988; т. III, Київ 2001.
- Бевзенко С.П., Грищенко А.П., Лукінова Т.Б., Німчук В.В., Русанівський В.М., Самійленко С.П., *Історія української мови. Морфологія*, Київ 1979.
- Безпалько О., Бойчук М., Жовтобрюх М., Самійленко С., Тараненко І., *Історична граматика української мови*, Київ 1962.
- Борковский В.И., Кузнецов П.С., *Историческая грамматика русского языка*, Москва 1965.
- Брус М.П., *Українська літературна мова XI–XV століть*, Івано-Франківськ 2012.
- Бугайський Я., *Неспроможна держава. Інструкція з розшматування Росії*, Київ 2022.
- Бузык П.О., *Про мову найдавнішої української євангелії*, „*Записки історико-філологічного відділу УАН*” 1927, nr 12, s. 4–25.
- Виноградов В.В., *Избранные труды. История русского литературного языка*, Москва 1978.
- Виноградов В.В., *Очерки по истории русского литературного языка*, Москва 1982.
- Вэкслер П., *Гістарычная фаналогія беларускае мовы*, Мінск 2004.
- Гісторыя беларускай мовы*, вучэбная праграма для вышэйшых навучальных устаноў, складальнікі: Л.М. Шакун, В.П. Красней і др., Мінск 2006.
- Горбач О., *Генеza української мови та її становище серед інших слов'янських*, [w:] *Історія української мови. Хрестоматія*, Київ 1996, s. 206–225.
- Горбач О., *Засади періодизації історії української літературної мови й етапи її розвитку*, [w:] О. Горбач, *Зібрані статті III, Історія української мови*, Мюнхен 1993, s. 45–52.
- Горшков А.И., *История русского литературного языка*, Москва 1969.
- Сучасна українська літературна мова*, red. А.П. Грищенко, Київ 1993.
- Гухман М.М., *Литературный язык*, [w:] *Лингвистический энциклопедический словарь*, red. В.Н. Ярцева, Москва 1990.
- Дурново Н.Н., *Хрестоматія по історії руссаго языка*, Москва 1914.
- Едличка А., *Проблематика норми и кодифікація літературного языка в отношении к типу літературного языка*, [w:] *Проблемы нормы в славянских литературных языках в синхронном и диахронном аспектах*, red. Ф.П. Филин, А.И. Горшков, Москва 1976, s. 18–29.

- Ефимов А.И., *История русского литературного языка*, Москва 1955.
- Живов В.М., *История языка русской письменности*, 2 т., Москва 2017.
- Живов В.М., *Очерки исторической морфологии русского языка XVII–XVIII вв.*, Москва 2004.
- Живов В.М., *Проблемы формирования русской редакции церковнославянского языка на начальном этапе*, „Вопросы языкознания” 1987, nr 1, s. 46–66.
- Жовтобрюх М.А., *Фонетика*, [w:] М.А. Жовтобрюх, В.М. Русанівський, В.Г. Скляренко, *Історія української мови. Фонетика*, Київ 1979, s. 65–329.
- Жовтобрюх М.А., Волох О.Т., Самійленко С.П., Слинько І.І., *Історична граматика української мови*, Київ 1980.
- Жолобов О.Ф., *Древнерусская грамматика: простые претериты и praesens historicum*, Казань 2017.
- Жуковская Л.П., *Апракос Мстислава Великого – рукопись конца XI (рубежа XI–XII) века*, [w:] *Апракос Мстислава Великого*, red. Л.П. Жуковская, Л.А. Владимирова, Н.П. Камчатнов, Москва 1983, s. 3–28.
- Зализняк А.А., *Древненовгородский диалект*, 2-е издание, переработанное с учетом материала находок 1995–2003 гг., Москва 2004.
- Запаско Я.П., *Українська рукописна книга*, Львів 1995.
- Иванов В.В., *Древнерусский язык*, [w:] *Лингвистический энциклопедический словарь*, red. В.Н. Ярцева, Москва 1990.
- Иванов В.В., Сумникова Т.А., Панкратова Н.П., *Хрестоматия по истории русского литературного языка*, Москва 1990.
- Камчатнов А.М., *Хрестоматия по истории русского литературного языка*, Москва 2009.
- Карский Е.Ф., *Белорусы. Язык белорусского народа*, вып. II, *Исторический очерк словообразования и словоизменения в белорусском языке*, вып. III, *Очерки синтаксиса белорусского языка*, Москва 1956.
- Карский Е.Ф., *Белорусы*, т. III, *Очерки словесности белорусского племени*, Петроград 1921.
- Карский Е.Ф., *Что такое древнее западнорусское наречие*, [w:] Е.Ф. Карский, *Труды по белорусскому и другим славянским языкам*, Москва 1962.
- Киянова О.Н., *Поздние летописи в истории русского литературного языка: конец XVI – начало XVIII веков*, Санкт-Петербург 2010.
- Ковалевская Е.Г., *История русского литературного языка*, Москва 1978.
- Кожин А.Н., *История русского литературного языка. Хрестоматия*, Москва 1989.
- Кожин А.Н., *Литературный язык Киевской Руси*, Москва 1981.
- Колесса О., *Погляд на історію української мови. Інавгураційний виклад, виголошений в Українському В. Університеті в Празі дня 23. жовтня 1921*, Прага 1924.
- Конобродська В.Л., *Історія української літературної мови. Практичні заняття*, Житомир 2002.
- Корнієнко В.В., *Корпус графімі Софії Київської (XI – початок XVIII ст.)*, част. IV, *Приділ архангела Михаїла*, Київ 2015.
- Крамко І.І., Булька А.М., Жураўскі А.І., *Гістарычная марфалогія беларускай мовы*, Мінск 1979.
- Крымській А., *Украинская грамматика. Научно-практический курс сознательного изучения центрально-украинской рѣчи, освѣщенный указаниями на важнѣйшіе моменты изъ истории*

- развития малорусского языка начиная с XI века, особенно из истории наречия восточно-малорусского (лѣтописнаго киево-чернигово-перяславскаго)*, т. I, Москва 1907.
- Лакиер А.Б., *История титула государей России*, „Журнал Министерства народного просвещения” 1847, nr 10–12, s. 81–156.
- Ларин Б.А., *Лекции по истории русского литературного языка*, Москва 1975.
- Мещерский Н.А., *История русского литературного языка*, Ленинград 1985.
- Мойсієнко В.М., *Исторична діалектологія української мови. Північне (поліське) нареччя*, Київ 2016.
- Мойсієнко В.М., *Фонетична система українських поліських говорів у XVI–XVII ст.*, Житомир 2006.
- Николаев С., Тер-Аванесова О., Толстая М., *Вокализм праславянских говоров в праславянской перспективе*, [w:] *Славянское языкознание, XV Международный съезд славистов, Доклады российской делегации*, ред. А.М. Молдован, С.М. Толстая, Ж.Ж. Варбот, В.М. Живов, А.А. Плотникова, Минск 2013, s. 99–140.
- Нікітенко Н.М., Корнієнко В.В., *Найдавніші графіти Софії Київської та датування собору*, [w:] *Софійські читання*, ред. Н.М. Нікітенко, вип. 4, Київ 2009, s. 417–443.
- Німчук В.В., *Літературні мови Київської Русі*, [w:] *Історія української культури у п'яти томах*, т. 1, ред. П.П. Толочко, Р.С. Орлов, Київ 2001, s. 694–708.
- Німчук В.В., *Походження української мови*, [w:] *Етнічна та етнокультурна історія України*, т. I, кн. 2, ред. В.Д. Баран, Л.Л. Залізняк, В.М. Зубар, В.В. Німчук, Київ 2005, s. 351–468.
- Огієнко І., *Історія української літературної мови*, Київ 1995.
- Півторак Г., *Формування і діалектна диференціація давньоруської мови*, Київ 1988.
- Плотнікаў Б.А., Антанюк Л.А., *Беларуская мова. Лінгвістычны кампендыум*, Мінск 2003.
- Плющ М.Я. (red.), *Сучасна українська літературна мова*, Київ 2003.
- Повесть о разгроме Новгорода Иваном Грозным*, Пушкинский Дом, <http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=4564> (dostęp: 24.02.2023).
- Путин В., *Об историческом единстве русских и украинцев*, Президент России, <http://kremlin.ru/events/president/news/66181> (dostęp: 24.02.2023).
- Русина О.В., *Україна під татарами і Литвою*, Київ 1998.
- Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)*, т. 1, ред. Р.И. Аванесов, Москва 1988.
- Словарь русского языка XI–XVII вв.*, ред. С.Г. Бархударов, Москва 1975.
- Смаль-Стоцький С., *Розвиток поглядів на семью словянських мов і їх взаємне споріднення*, 2 доп. вид., Прага 1927.
- Смирнова К.А., *«Проста мова» как лингвистический феномен (реконструкция глагольной системы на материале Евангелия Тяпинского)*, dysertacja, Москва 2011, <https://www.dissertat.com/content/prosta-mova-kak-lingvisticheskii-fenomen/read> (dostęp: 24.02.2023).
- Соколова М.А., *К истории русского языка в XII в.*, [w:] *Известия по русскому языку и словесности*, т. III, кн. 1, ред. С.П. Микуцкий, П.П. Дубровский, И.И. Срезневский, М.П. Погодин, Ленинград 1930, s. 75–135.
- Станкевіч Я., *Доля мовы беларускае (яе вонкашня гісторыя) у розныя пэрыяды гісторыі Беларусі*, [w:] Я. Станкевіч, *Збор твораў у двух тамах*, Менск 2002, s. 48–61.
- Тот И., *Русская редакция древнеболгарского языка в конце конце XI – начале XII вв.*, София 1985.

- Успенский Б.А., *История русского литературного языка (XI–XVII вв.)*, изд. 3-е, испр. и доп., Москва 2002.
- Успенский Б.А., *История русского литературного языка (XI–XVII вв.)*, Будапешт 1988.
- Филин Ф., *Происхождение русского, украинского и белорусского языков*, Ленинград 1972.
- Хабургаев Г.А., *Старославянский – церковнославянский – русский литературный*, [w:] *История русского языка в древнейший период*, red. А.А. Зализняк, Москва 1984, s. 5–35.
- Шахматов А.А., *Историческая морфология русского языка*, Москва 1957.
- Шевельов Ю., *Исторична фонологія української мови*, переклад з англійського видання С. Вакуленка та А. Даниленка, Харків 2002 (Shevelov G.Y., *A Historical Phonology of the Ukrainian Language*, Heidelberg 1979).
- Шевельов Ю., *Чому общерусский язык, а не вібчоруська мова*, [w:] Ю. Шевельов, *Вибрані праці. Мовознавство*, кн. 1, Київ 2009, s. 382–411.
- Штаден Г., *О Москве Ивана Грозного*, Москва 1925.
- Якаўлеў С.М., *Польскія элементы ў сістэме назоўніка ў старабеларускай мове*, „Весті АН БССР” 1983, nr 6, s. 97–103.